

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT)
XIX aastakäik 1/2, 2023

ARIADNE LÕNG

S o o u r i n g u t e a j a k i r i

- 1–38 Palkade läbipaistvus kui soolise palgalõhe kujundaja: Eesti töötajate ja juhtide arusaamad ning praktikad seoses palkade avalikustamisega
Kadri Aavik
- 39–60 Erootikast ja varasest moderntantsust Elmerice Partsi loomingu näitel
Anne-Liis Maripuu
- 61–93 Menstruatsioon ja häbikasvatus: hilisõukogude ajal sündinud Eesti naiste mälestused seksuaalkasvatusest
Kristina Birk-Vellemaa
- 97–104 Mõtteid Kristjan Jaagu ema päritolust ja emakeelest
Kairit Kaur
- 105–113 Armastus poliitika ja eetikanäideks, *Kõik armastusest. Uusi nägemusi*. Tõlkija Eda Ahi. Rahva Raamat, 2023
Sara Arumetsa

Tegevtoimetajad

Raili Marling (raili.marling@ut.ee)
Birgit Poopuu (birgit.poopuu@tlu.ee)
Eret Talviste (eret.talviste@ut.ee)
Rebeka Põldsam (rebekap@gmail.com)
Kadri Aavik (kadri.aavik@tlu.ee)

Keeletoimetaja

Riina Reinsalu

Toimetuse kolleegium

Eve Annuk
Raewyn Connell
Leeni Hansson
Mirjam Hinrikus
Krista Kaer
Veronika Kalmus
Tiina Kirss
Katrin Kivimaa
Leena Kurvet-Käosaar
Kristin Kuutma
Suzanne Lie
Anne Lill
Endla Lõhkivi
Nina Lykke
Raili Marling
Iivi Masso
Irina Novikova
Tiina Raitviir
Kristiina Ross
Eda Sepp
Margit Sutrop
Reet Varblane

Ariadne Lõng, soouuringute ajakiri

ISSN 1406-6246
Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskuse (ENUT)
väljaanne
© Ariadne Lõng, 2023
<https://ariadnelong.ee>

Ariadne's Clew

Estonian Journal of Gender Studies

Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus (ENUT)/Estonian Women's Studies and Resource Centre

Narva mnt 25–510
10120 Tallinn
+372 640 9173
www.enut.ee
enut@enut.ee

Palkade läbipaistvus kui soolise palgalõhe kujundaja: Eesti töötajate ja juhtide arusaamad ning praktilised seoses palkade avalikustamisega

Kadri Aavik

Teesid

Sooline palgalõhe Eestis on endiselt üks Euroopa Liidu suurimaid, ning kuigi see on viimastel aastatel järjepidevalt vähenenud, teenisid 2020. aasta seisuga naised Eestis keskmiselt 21,1% meestest vähem (Eurostat, 2022). Üks märkimisväärne soolist palgalõhet alal hoidev asjaolu on palkade läbipaistmatus, seega on tegu feministliku teemaga. Artikkel keskendub Eesti töötajate ja juhtide hoiakutele palkade avalikustamise küsimuses, tuginedes aastatel 2019–2020 läbi viidud 46 kvalitatiivsele intervjuule nelja organisatsiooni töötajate, sealhulgas juhttöötajatega. Andmete analüüs osutab, et nimetatud osapooled on palgaandmete suuremale läbipaistvusele valdavalt vastu, ning artikkel avab argumente, mida selle seisukoha põhjendamiseks kasutatakse. Diskursiivne vastuseis palkade avalikustamisele mõjutab märkimisväärselt seda, milliseid tegevusi kavandatakse ja viiakse ellu palkade läbipaistvuse suurendamiseks indiviidi ja organisatsiooni tasandil ning riiklikult poliitikameetmete kaudu. Kuna palkade läbipaistvus kujundab olulisel määral soolist palgalõhet, aitab tööturul tegutsevate peamiste osapoolte hoiakute analüüs mõista vastuseisu ja võimalusi soolise palgalõhe vähendamiseks.

Märksõnad: sooline palgalõhe, palkade läbipaistvus, palkade avalikustamine, töötajad, juhid, palgatöö, organisatsioonid

1. Sissejuhatus¹

Eestis on Euroopa Liidu üks suurimaid soolisi palgalõhesid – 21,1% (Eurostat, 2022) –, mis peegeldab soolist ebavõrdsust nii avalikus kui erasfääris. Üks soolist palgalõhet alal hoidev asjaolu on palkade läbipaistmatus. Seega peetakse palkade läbipaistvuse suurendamist palgainfo avalikkuse kaudu üheks oluliseks soolise palgalõhe vähendamise meetmeks (Baker *et al.*, 2019; Bennedsen *et al.*, 2020; Kim, 2015; Masselot & Ceballos, 2022; OECD, 2021).

Ligi kaks kolmandikku Eesti elanikest pooldab palkade avalikustamist (Hämmal *et al.*, 2022, lk 76). Seni pole aga Eestis tehtud lähemat kvalitatiivset sissevaadet nendesse hoiakutesse ning seega pole teada, mida täpsemalt palkade avalikustamise all mõeldakse ning mis põhjustel seda pooldatakse või mitte. Ka rahvusvahelises kirjanduses on palkade läbipaistvuse temaatikat kvalitatiivselt vähe uuritud (vt nt Stofberg *et al.*, 2022). Käesolevas artiklis püüan kõnealust lünka täita, käsitledes seda, kuidas töötajad ja juhid palkade läbipaistvust mõtestavad. Artikkel põhineb 2019.–2020. aastal läbi viidud kvalitatiivsetel intervjuudel nelja Eesti organisatsiooni töötajate ja juhtidega.

Keskendun järgmistele uurimisküsimustele.

- Millised on palkade läbipaistvuse retoorika ja praktikad Eesti organisatsioonides nelja organisatsiooni näitel?
- Kas ja millisel kujul pooldavad töötajad ja juhid palkade avalikustamist?
- Kas ja kuidas räägitakse palkadest kolleegidega organisatsioonis ning muude osapooltega väljaspool organisatsiooni?

¹ Artikkel põhineb 2019.–2020. aastal Tallinna Ülikooli sotsioloogide läbi viidud kvalitatiivsel uuringul, mis tehti soolise palgalõhe vähendamise (REGÉ) projekti raames. Tiimi kuulusid Kadri Aavik, Pille Ubakivi-Hadachi, Maaris Raudsepp ja Triin Roosalu (vt Aavik *et al.*, 2020). Uuringu tellis Sotsiaalministeerium ja seda rahastas Eesti Teadusagentuur Euroopa regionaalarengu programmi „Valdkondliku teadus- ja arendustegevuse tugevdamine (RITA)“ tegevuse 1 „Strateegilise TA tegevuse toetamine“ lepingu nr 7.2-2/19/2 raames (vt rege.tlu.ee).

- Kas ja kuidas ilmneb palga läbipaistvuse diskursustes sugu ning milliseid soolisi erinevusi esineb uuritud osapoolte hoiakutes?

Enne uurimistulemuste esitamist annan ülevaate teoreetilistest lähtekohtadest ja varasematest uurimustest, mis käsitlevad soolise palgalõhet, palkade läbipaistvusele omistatud tähendusi, selle eri elemente ja tasandeid ning toimimist soolise palgalõhe vähendamise meetmena. Samuti tutvustan mõningaid makrotasandi asjaolusid, mis aitavad Eestis kujundada hoiakuid soolise palgalõhe vähendamise meetmete suhtes ning suhtumist palkade avalikustamisse. Empiirilise materjali analüüsile eelneb ülevaade andmetest ja uurimismeetoditest.

2. Teoreetilised lähtekohad, kontekstuaalne taust ja ülevaade varasematest uurimustest

2.1. Sooline palgalõhe

Kuigi sooline palgalõhe Eestis on viimastel aastatel aeglaselt, kuid järjepidevalt vähenenud, on see aastaid olnud Euroopa Liidus kõige suurem. 2022. aasta andmete kohaselt oli Eesti selle näitaja poolest Euroopa Liidus Läti järel teisel kohal: naiste keskmine palk oli meeste omast keskmiselt 21,1% väiksem (Eurostat, 2022).

Sooline palgalõhe on naiste ja meeste brutotunnipalkade suhteline erinevus, mis osutab sellele, kui palju naised meestest keskmiselt vähem teenivad. See statistiline näitaja kajastab palkasid kõigis tööturu sektorites kõigil ametikohtadel ehk ei võrdle vaid samal ametikohal töötavate naiste ja meeste palkasid. Üks oluline soolise palgalõhe põhjus on sooline segregatsioon tööturul.

- Horisontaalne segregatsioon tähendab, et naised ja mehed on koondunud eri sektoritesse tööturul (nt mehed IT-sektoris ja naised haridusvaldkonnas). Eesti kuulub Euroopa Liidus riikide hulka, mille tööturg on kõige enam sooliselt segregeeritud (European Institute for Gender Equality, 2017).

- Vertikaalne segregatsioon viitab naiste ja meeste töötamisele eri positsioonidel sama tegevusala või organisatsiooni sees, kus mehed paiknevad tüüpiliselt hierarhia tipus ning naised alumistel astmetel (nt tippjuhtide hulgas on enam esindatud mehed ning koristajatena töötavad valdavalt naised). Sektorites ja ametipositsioonidel, kus naised on üle esindatud, väärtustatakse ja tasustatakse tööd madalamalt kui neis, kus domineerivad mehed.

Seega osutab sooline palgalõhe naiste töö süstemaatilisele alavääristamisele (Grimshaw & Rubery, 2007; Koskinen Sandberg *et al.*, 2018) globaalse patriarhaalse kapitalismi tingimustes (vt Mies, 2014).

Tüüpiliselt eristatakse soolise palgalõhe puhul selgitatud ja selgitamata osi. Esimene viitab mõõdetavatele indiviidi tasandi tunnustele, näiteks haridustase, tööstaaz ja tööturu sooline segregatsioon (vt Täht *et al.*, 2019, lk 6). Teine aga osutab mitmele omavahel seotud asjaolule nii mikro- kui makrotasandil, mida on keeruline või võimatu mõõta, näiteks diskrimineerimine tööturul ning mitmesugused praktikad erasfääris. See, et vähemalt osaliselt on soolist palgalõhet võimalik mõõdetavate teguritega selgitada, ei tähenda, et see oleks õiglane, näiteks mõjutab palgalõhet naiste ebaproportsionaalselt suur hooletöö koormus erasfääris (Täht *et al.*, 2019, lk 6).

Soolisel palgalõhel on negatiivne mõju naiste eneseteostusele ja elukvaliteedile olevikus ja ka tulevikus, kuna palga suurus kujundab mitmeid teisi sissetulekuvorme, näiteks vanemahüvitis ja pension (Sotsiaalministeerium, 2011, lk 7).

2.2. Palkade läbipaistvus ja selle toimimine soolise palgalõhe vähendamise meetmena

Palkade läbipaistvus tähendab töötajate teadlikkust üksteise palgakdest organisatsioonis ja/või väljaspool seda. Seda võib mõtestada spektrina, kus ühes otsas on kõigi organisatsiooni töötajate palgaandmete avalik kättesaadavus ning teises palkade täielik läbipaistmatus, mille korral keegi ei tea kellegi teise palka (Trotter *et al.*, 2017, lk 3). Lisaks töötajate

individuaalsete palganumbrite avalikustamisele tuuakse akadeemilistes aruteludes palkade läbipaistvuse üle välja veel kaks selle vormi: organisatsiooni palgapoliitika põhimõtete ja töökoha (mitte isiku) palga avalikustamine (Heisler, 2021, lk 3). Siinses artiklis käsitlen töötajate individuaalsete töötasude ning vähemal määral ka ametikoha palga (või vahemiku) läbipaistvust.

Palkade läbipaistvust reguleerivad makrotasandi õigusaktid (nt avaliku teenistuse seadus, mille kohaselt peavad avaliku sektori teenistujate palgad olema avalikud) ning organisatsiooni tasandil kehtestatud formaalsed ja juriidilised meetmed (nt klausel mõne organisatsiooni töölepingus, mis keelab töötajal oma palganumbrit kolleegidega jagada). Organisatsioonide puhul võib rääkida ka mitteformaalsetest kokkulepetest ja tavadest töötajate seas palgainfo jagamisel või selle varjamisel.

Erasektori palkade läbipaistvuse puhul võib eristada avalikustamist organisatsiooni sees, näiteks tööandja avalikustab töötajatele kõigi palgad. Seevastu avalikustamisel väljapoole organisatsiooni on kõigi või vähemalt osa töötajate palgad teada ka võõrastele – sarnaselt avaliku sektori töötajate palgainfoga, mis on avalikult kättesaadav. Samuti on palkade läbipaistvuse kontekstis oluline uurida, kas ja kuidas räägitakse oma palganumbrist väljaspool töökeskkonda, näiteks sõprade ja pereliikmetega, ning millised normid sel juhul kehtivad – aspekt, mida artiklis samuti käsitlen.

Töötajad ja tööandjad võivad ülaltoodud palkade läbipaistvuse tasanditesse, praktikatesse ja normidesse suhtuda erinevalt, pooldades palkade läbipaistvust teatud määral või tingimustel, mis ilmneb ka artikli aluseks olevast uuringust.

Palkade läbipaistvus on feministlik küsimus. Eelnevad uuringud osutavad, et töötasude läbipaistvuse suurendamine on üks soolise palgalõhe vähendamise tõhusaid meetmeid (vt nt Baker *et al.*, 2019; Bennedsen *et al.*, 2020; Heisler, 2021; Kim, 2015; Masselot & Ceballos, 2022; OECD, 2021). Näiteks, seadusemuudatus Kanadas, mille kohaselt pidid ülikoolid avalikustama töötajate palgainfo, aitas soolist palgalõhet vähendada 20–40%. Palkade suurem läbipaistvus on eelkõige haavavamate ja madalamapalgaliste töötajate, sealhulgas paljude naiste huvides,

aidates kaasa nende palkade tõusule (Kim, 2015; vt ka Lyons & Zhang, 2022). Sarnase tulemuse andis Suurbritannias 2018. aastal vastu võetud ettevõtete soolise palgalõhe raporteerimise kohustus, mille tulemusena vähenes sooline palgalõhe 18% (Duchini *et al.*, 2020). Samuti aitavad avalikud palgaandmed töotajaid palgaläbirääkimistel, sealhulgas tööle kandideerimisel. Nimelt on teada, et naised küsivad palgaläbirääkimistel meestest väiksemat palka (Babcock & Laschever, 2009), ning kuigi Eestis on populaarsed seisukohad, mille kohaselt on töötasu suurus naiste endi teha (vt Aavik *et al.*, 2020), kujundavad indiviidide agentsust selles kontekstis struktuursed asjaolud, kaasa arvatud ebavõrdsed töö- ja soosuhed. Kuna Eesti tööturul on normiks individuaalsed palgaläbirääkimised, tuleks organisatsioonide ametikohtade palgainfo avalikustatus kasuks eelkõige palgaläbirääkimistesse astuvatele naistele.

Negatiivse poole pealt on palkade avalikustamise tagajärjedena nimetatud kadeduse ja konfliktide suurenemist organisatsiooni töötajate vahel ning ebaõiglustunnet töötajate seas (Bamberger & Belogolovsky, 2017). Samuti on leitud, et saades teada palgaebavõrdsusest organisatsioonis, väheneb töötajate motivatsioon tööülesandeid täita (Frey *et al.*, 2013). Kuigi töötajate teadlikuks saamine palgakäärdest organisatsioonis võib olla tööandjale ebasoodne, on see siiski oluline samm töötajate jaoks positiivsete muutuste suunas, näiteks (kollektiivsel) tegutsemisel ametiühingus.

Palkade läbipaistvusega seotud hoiakud ja praktikad erinevad riigiti ning neid erinevusi kujundavad kultuurinormid ja seadused ning palgapoliitika (vt Scott *et al.*, 2020). Kuigi osas riikides, näiteks Suurbritannias ja USAs, võib täheldada liikumist palkade suurema läbipaistvuse poole ning töötajate järjest kasvanud sellekohaseid ootusi – osaliselt tänu palgainfo jagamise veebiplatvormide levikule (Eestis nt palgad.ee) –, on palkade salastatus siiski jäänud normiks: 2016. aasta seisuga avalikustasid vaid 4% USA organisatsioonidest töötajatele palgaandmed (Arnold & Fulmer, 2018, lk 88).

Eesti elanike hoiakud palkade avalikustamise suhtes osutavad, et 63% inimestest pooldab palkade avaldamist nii avaliku kui ka erasektori

ametikohtade puhul, tagamaks palgavõrdsust, ning selles arvamuses ei esine olulisi soolisi erinevusi (Hämmal *et al.*, 2022, lk 76). Seejuures pooldab 95% palgatöötajatest palgavahemike avaldamist töökuulutustes (*ibid.*, lk 138). Ootuspäraselt on tunduvalt vähem läbipaistvuse suurendamise poolt ettevõtjad ja tööandjad, kellest ligi pooled on selle vastu (*ibid.*, lk 76).

Seniseid kvalitatiivseid uuringuid arusaamadest ja hoiakutest palkade läbipaistvuse kohta on rahvusvahelises kirjanduses vähe. Stofbergi jt (2022) intervjuud 20 töötajaga neljast organisatsioonist Lõuna-Aafrika Vabariigis osutavad, et töötajate hulgas esineb väga erinevaid arusaamu palkade läbipaistvusest ning leidub nii palkade suuremat läbipaistvust pooldavaid kui ka selle vastaseid seisukohti, mida kujundasid töötajate isiklikud kogemused. Uuringu autorid leidsid, et töötajatel on tööandjatele palkade läbipaistvuse suurendamise suhtes madalad ootused.

2.3. Soolist palgalõhet ja palkade läbipaistvust kujundavad asjaolud Eestis

Hoiakuid ja tegutsemisviise soolise palgalõhe vähendamisel ning palkade avalikustamisel kujundab makrotasandi keskkond, sealhulgas institutsionaalne ja poliitiline raamistik (nt seadused, poliitika), kultuurinormid ja ideoloogia (nt soonormid) ning riigi ajalooline taust. Teisisõnu, need asjaolud vormivad indiviidide ja organisatsioonide väärtusi ja praktikaid, mis omakorda kujundavad organisatsioonide ja riigi (meso- ja makrotasand) valmisolekut soolist palgalõhet vähendada.

Samamoodi nagu suures osas postsotsialistlikus Kesk- ja Ida-Euroopas, on Eesti poliitilised diskursused ja suunad kantud neoliberaalsest ideoloogiast (Bohle & Greskovits, 2007; Marling & Koobak, 2017; Mikecz, 2023) ja majandusmudelist. See tähendab muu hulgas individualismi² ülistamist, kollektiivsuse ja hoolet põhinevate vastastikuste suhete alaväärtustamist, võimalikult õhukese riigi propageerimist ja

²Individualismi mõistet on kasutatud mitmes tähenduses (ülevaate saamiseks vt Lukes, 1971). Siinkohal pean silmas selliseid individualismi vorme, mis näevad ühiskonda atomiseeritud indiviidide kogumina ning rõhutavad indiviidide isiklike valikuid oma elu kujundamisel, arvestamata väliseid tegureid, ja indiviidikesksust relatsioonilisuse, solidaarsuse, haavatavuse, hoole ja kollektiivse tegutsemise asemel. Suhtun neisse vormidesse kriitiliselt.

minimaalsed sekkumist eraettevõtete tegutsemisse. Seejuures käsitletakse indiviidi tüüpiliselt sootuna ja muul moel markeerimata. Sellises poliitikaruumis on eelisseisus privilegeritud inimesed, tähelepanuta jääb aga struktuurne ebavõrdsus. Neoliberalistlik ideoloogia peegeldub ja seda taastoodetakse ka indiviidi tasandi hoiakutes ja praktikates (Saar & Aavik, 2022).

Eestit iseloomustab ebavõrdsus töösuhetes, mille üks olulisi kujundajaid on töötajate madal ametiühingusse kuulumise määr. Siinsed ametiühingud on võrreldes enamiku Euroopa riikide omadega nõrgad ja ebaefektiivsed, ametiühingute liikmesuse määr on madalaim Euroopas ning sõlmitud on väga vähe sektoritasandi kollektiivlepinguid (Kall, 2020, lk 25–26)³. See tähendab, et vastutus õiglase töösuhte, sealhulgas palga eest jääb töötaja kanda. Seda olukorda on kujundanud ühelt poolt Nõukogude perioodi taak, kuid teisalt ka tänases Eestis domineeriv neoliberaalne ideoloogia. Riikides, kus on kõrge ametiühingusse kuulumise määr, on sissetulekute ebavõrdsus väiksem (Montebello *et al.*, 2022). Ametiühingutel on ka oluline roll soolise palgalõhe vähendamisel (Montebello *et al.*, 2022; Rubery & Johnson, 2019).

Inimeste hoiakud soolise palgalõhe suhtes kujundavad märkimisväärselt individuaalseid ja kollektiivseid strateegiaid selle vähendamiseks. Viimase soolise võrdõiguslikkuse monitooringu andmete kohaselt esineb selge lõhe naiste ja meeste hoiakutes soolise palgalõhe suhtes: palgalõhet peab probleemiks 71% sellest kuulnud naistest ning vaid 35% meestest (Hämmal *et al.*, 2022, lk 74). Kuna mehed on tööandjate ja juhtide hulgas üle esindatud, aitab see statistika selgitada Eesti tööandjate leiget suhtumist soolise võrdõiguslikkuse edendamisse, kaasa arvatud soolise palgalõhe vähendamisse.

2.4. Seoseid diskursuste ja materiaalsete praktikate vahel

Töötajate, juhtide ja tööandjate suhtumine ning tegevused seoses palkade avalikustamisega kujundavad praktilist võimalust saavutada palkade

³ Mõnes sektoris püüavad töötajad töötasusid reguleerida ka mitteametlike kokkulepete kaudu. Näiteks kunstivaldkonnas, kus esineb palju prekaarset tööd, on töötajate perspektiivist koostatud ettepanekud õiglasemate tasumäärade kehtestamiseks (Ektermann & Triisberg, 2021).

oluliselt suurem läbipaistvus. Just seetõttu on tähtis välja selgitada, millised on nende osapoolte arusaamad palkade läbipaistvusest ning valmisolek palkade avalikustamiseks.

Maailma mõtestamise viisid diskursiivsel tasandil aitavad luua ja legitimeerida konkreetset sotsiaalset reaalsust (Burr, 1995, lk 5; Jørgenson & Phillips, 2002, lk 5). Nähtuste teatud viisil raamistamine muudab tähendusrikkaks ühe kindla reaalsuse ning teised võimalikud versioonid sellest mõeldamatuks (Jørgenson & Phillips, 2002, lk 5). See omakorda viib teatud tegutsemisviisideni, jättes kõrvale teised, mida ei peeta võimalikuks. Seega, diskursused on tihedalt seotud materiaalsete praktikatega ehk diskursiivne ja mittediskursiivne ning materiaalne tasand on omavahel põimunud (vt ka Hearn, 2014, lk 6–7). Näiteks, arusaamad, mille kohaselt on töötasu isiklik küsimus, mis ei puutu teistesse ning mida nähakse vaid töötaja isikliku panuse ja väärtuse peegeldusena, ei vii tõenäoliselt tegutsemisviisideni, mis aitaks jõuda palkade suurema avalikustamiseni. Seega on vaja selgitada, kuidas olulised osapooled Eesti tööturul palkade läbipaistvust mõtestavad.

3. Valim, andmete kogumise ja analüüsimise meetodid ning uurimiseetika

Toetun kvalitatiivsetele empiirilistele andmetele, mis koguti 2019.–2020. aastal Tallinna Ülikoolis läbi viidud soolise palgalõhe vähendamise projekti REGE raames (rege.tlu.ee). Kvalitatiivse uuringu tarbeks tegid artikli autor ja Tallinna Ülikooli sotsioloogiadoktorant Pille Ubakivi-Hadachi töötajatega 46 intervjuud (sh 21 eri positsioonidel paiknevat juhttöötajat⁴) neljas eri profiiliga Eesti organisatsioonis. 30 osalejat identifitseeris end naise ja 16 mehena. Organisatsioonid erinesid tegevusala (O1: avalik haldus ja riigikaitse, O2: finants ja kindlustus, O3: kutse-, teadus- ja tehnikaalane tegevus, O4: töötlev tööstus), suuruse (50–250 töötajat),

⁴ Piir nn tava- ja juhttöötaja vahel ei ole alati selge. Juhid paiknevad organisatsiooni eri tasanditel ning võimupositsioonidel, sh vastavalt organisatsiooni spetsiifikale (vrd nt büroojuht vs. ettevõtte juht). Mõni töötaja on juhtrollis ajutiselt, täites näiteks projektijuhi kohustusi. Siinses analüüsis on sellised töötajad loetud juhttöötajate hulka. Samuti on juhttöötajateks arvatud personalijuhid.

omandivormi (avalik ja eraomand) ja soolise palgalõhe suuruse (8–58%) alusel.

Töötajate valimi moodustamine igas organisatsioonis lähtus põhimõttest saavutada valimi mitmekesisus töötajate soo, vanuse, tööstaaži ja ametikoha poolest, et mõista organisatsiooni toimimist eri vaatenurkadest. Samas aga pidasime oluliseks tutvuda organisatsiooniseste protsessidega vähem tasustatud ja madalamatel positsioonidel paiknevate töötajate vaatest, kelleks olid pea eranditult naised. Seejuures lähtusime eeldusest, et selliselt positsioneeritud töötajad puutuvad organisatsioonis soolise ebavõrdsusega kokku rohkem kui hierarhia tipus asuvad töötajad. Igas organisatsioonis intervjuerisime tippjuhti ja personalijuhti, et mõista juhtkonna hoiakuid ning tegevusi soolise palgalõhe vähendamisel. Kõik osalejad andsid informeeritud nõusoleku uuringus osaleda. Käesolevas artiklis jäävad kõik uuringus osalenud isikud ja organisatsioonid anonüümseks.

Intervjuud olid poolstruktureeritud ja keskmise pikkusega 60 minutit. Eesmärk oli mõista uuringus osalejate perspektiive soolise palgalõhe olemuse, põhjuste, tagajärgede ja võimalike lahendusvariantide kohta, hinnanguid soolisele palgalõhele oma organisatsioonis ning organisatsioonilisi praktikaid soolise palgalõhe vähendamiseks. Lähtudes kirjandusest, käsitlesime intervjuudes ühe teemana palkade läbipaistvust kui soolise palgalõhe kujundajat. Palusime uuringus osalejatel jagada oma isiklike hoiakuid ja kogemusi palkade avalikustamise kohta ning vastavaid tavasid ja praktikaid oma organisatsioonis.

Intervjuude tegemisel lähtusime kvalitatiivse sotsioloogilise ja feministliku uurimistöö üldistest metodoloogilistest ja uurimiseetilistest põhimõtetest, mis rõhutavad eelkõige järgmisi aspekte:

- tähelepanu võimusuhtel erinevalt positsioneeritud uurijate ja uuringus osalejate vahel;
- osalejate perspektiivide süvitsi mõistmine;

- intervjueeritute konfidentsiaalsuse tagamine, uurimistulemuste kasulikkus eelkõige haavatavatele gruppidele (sh vähemalt osa naised) (vt nt DeVault, 1996; Oja & Poopuu, 2022).

Intervjuerijad olid läbipaistvad oma üldistelt hoiakutelt uuritavasse teemasse. Nii ilmnis intervjuuküsimustest, et pooldame soolist võrdõiguslikkust ja soolise palgalõhe vähendamist, kuid intervjuude käigus püüdsime mõista erinevaid seisukohti nendes küsimustes ning saada neisse detailne sissevaade. Mitmes intervjuus andis intervjuerija uuringus osalejatele infot Eesti soolise palgalõhe suuruse ja muude soolise ebavõrdsuse näitajate kohta (selliselt, kuidas tundus intervjuu kontekstis asjakohane). Mõnes intervjuus mainis intervjuerija, et palkade läbipaistvus toimib soolise palgalõhe vähendamise meetmena. Seega sisaldas uuring feministliku tegevusuuringu (ingl *feminist action research*) elemente (vt nt Reid, 2004) eesmärgiga tekitada uurimistöö kaudu positiivset muutust. Iga intervjuu puhul olime teadlikud intervjuerijate ja uuringus osalejate erinevast spetsiifilisest interseksionaalsest positsioneeritusest, sellega kaasnevatest võimusuhetest ning nende mõjust räägitud sisule. Näiteks väljendasid keskealised meesjuhid oma seisukohti jõulisemalt kui madalamatel kohtadel paiknevad vanemad naistöötajad.

Intervjuud salvestati ja transkribeeriti sõna-sõnalt. Andmete analüüs lähtus temaatilise analüüsi põhimõtetest (Braun & Clarke, 2006). Esmaseks temaatiliseks kodeerimiseks ja grupeerimiseks kasutati kvalitatiivse analüüsi tarkvara NVivo. See teemade ja alateemade jaotus oli aluseks hilisemale analüüsile, kus süvenesin detailselt palkade läbipaistvuse poolt ja vastu esitatud argumentidesse.

4. Analüüs: palkade läbipaistvusest töötajate ja juhtide pilgu läbi

4.1. Töötajate teadlikkus üksteise palkadest ja soolisest palgalõhest organisatsioonis ning juhtide tegevus soolise palgalõhe vähendamisel

Kolmes organisatsioonis (O2, O3, O4) ei olnud töötajatele üksteise palgainfo kättesaadav. Kuna töötajad üksteisega oma töötasu suurust valdavalt ei jaganud (seda aspekti avan lähemalt allpool), ei olnud neile teiste palganumber teada, kuigi esines mõningast teadlikkust, sh oletuspõhist, (lähemate kolleegide) palkade suurusjärgudest. Üks organisatsioon (O1) oli avaliku sektori asutus, mille töölepinguga töötajate töötasud (sh lisatasud) on avaliku teabe seaduse kohaselt avalikud, mis tähendab, et töötajad võisid soovi korral üksteise palgainfoga tutvuda.

Uuringus osalenud organisatsioonid edastasid uurijatele töötajate palgainfo konfidentsiaalselt ja isikustamata kujul ning selle põhjal arvutasime soolise palgalõhe igas organisatsioonis⁵. Palgalõhe varieerus organisatsiooniti märkimisväärselt, jäädes vahemikku 8% (O4) ja 58% (O2). Üheski organisatsioonis ei olnud intervjueeritud töötajad teadlikud soolise palgalõhe olemasolust ega ulatusest ning nad tuginesid selle kohta hinnangute andmisel oletustele ja arvamustele. Enamik intervjueeritud töötajaid ja ka juhte uskus ning lootis, et soolist ebavõrdsust ja seega palgalõhet nende organisatsioonis ei esine.

O2, personalijuht, N: Aga jah, ma tahaks arvata, et meil on tegelikult inimesed siin võrdselt hästi koheldud, ja palgalõhe poole pealt ma tahaks loota, et kui siit tuleb erinevus, siis see on väga minimaalne ja võibolla see tuleb sellise koha pealt, kus me ei osanud seda nagu tähele panna. Aga ma arvan, et suurt probleemi meie ettevõttes ei ole sellega. Ja me hoiame silma peal sellel.

⁵ Saadud palgainfo oli mõnevõrra erineval kujul ja erineva detailsusastmega, mis tulenes organisatsiooni palgasüsteemi eripärast ning nende valikust selle kohta, mida ja kui detailselt meiega jagada. Seetõttu ei olnud võimalik võrreldaval kujul välja arvutada soolist palgalõhet ametikohtade, tööperede jms lõikes.

O4, töötaja2, N: Ma usun, et meil on nagu üsna võrdsed palgad. Või õiglased. Ma väga loodan seda vähemalt. Ma oleks väga pettunud [O4-s], kui see ei oleks nii.

O2, büroojuht, N: Ma arvan, et pigem on võrdne /.../. Ma ei oskagi seletada, mis see õige sõna siin on, aga ma ei usu, et on [ebavõrdsust]. Selles mõttes. Ma arvan, et selles mõttes on siin üpriski võrdne.

Soolise palgalõhe olemasolu ja ulatus aga ei pruugi organisatsiooni argipraktikates ega organisatsioonikultuuris kuidagi välja paista. Vastupidi, mitmed organisatsioonikultuuri elemendid (kaasaegne töökeskkond, paindlik töökorraldus jne) võivad aidata maskeerida ka väga ulatuslikku soolist palgalõhet ning jätta mulje, et tööandja hoolib töötajatest ja organisatsioonis ei esine soolist ebavõrdsust ega ebavõrdset kohtlemist laiemalt, nagu osutas O2 juhtum.

Oma organisatsiooni soolise palgalõhe suuruse kohta ei osanud valdavalt kommentaare anda ka organisatsioonide juhttöötajad, vaatamata sellele, et neil oli ligipääs palgaandmetele ning palgalõhe väljaarvutamine ei ole keerukas ülesanne. Intervjuudest juhttöötajatega, sh personali-juhtidega, selgus, et soolise palgalõhe väljaarvutamiseks puudusid huvi ja tajutud vajadus. Tippjuhtide hoiakuid ja vastutuse võtmist soolise palgalõhe kohta ilmestab kõnekalt järgnev tsitaat organisatsiooni O2 juhilt. Vaikimisi käsitleb see ka palkade läbipaistvust.

O2, organisatsiooni juht, M: No ma arvan, et see on personalijuht [kes peaks võtma vastutuse soolise palgalõhe temaatikas]. Okei, päeva lõpuks vastutab ettevõtte juht kõikide asjade eest, aga ma mõtlen, et kui vaadata nagu minu vaatest allapoole. Loomulikult, ütleme, kui keegi avastab, et [O2-s] on räme sooline palgalõhe, mingi jama, ja tuleb minna kuskile aru andma, siis mina olen see, kes peab minema aru andma. See on absoluutselt õige! /.../ Aga ma arvan niimoodi, et keegi ei ole midagi küsinud meilt, meil ei ole seda kuskilt tulnud, meile endale ei tundu ka, et see sedasi on. Ja ei ole ettevõtte sees ka ükski inimene meile seda signaali andnud. Kui sa küsid, kes selle eest vastutab, siis tipposas vastutan mina. Allpool on see, et no kelle käest mina küsiks seda, on personalijuht, et ta suudaks selle siis välja arvutada või vaadata või mis iganes või kuidas seal on /.../. Aga jah, ma usun, et kuna personalijuht ju omab tegelt kogu teadmist personalist, võrdlust, palgavõrdlust, turuhindasid, siis see oleks see, kelle käest mina küsiks seda.

Ülaltoodud tsitaat illustreerib organisatsioonide juhtide huvipuudust ning selle õigustamist soolise palgalõhe väljaarvutamise ja võimalike vähendamise meetmete puhul. See ilmestab ka enda taandamist vastutusest selles küsimuses, mis oli intervjueeritud juhtide hulgas tüüpiline. Kuigi personalijuhti, kelle vastutuselaks O2 juht soolise palgalõhe temaatikat pidas, käsitletakse sageli juhttöötajana, ei pruugi selle ametikoha töötajatel olla organisatsioonis märkimisväärset otsustusvõimu. Kõnekas on, et soolise palgalõhe väljaselgitamise ajendina märkis intervjueeritud juht välist survet – võimalikke küsimusi või kaebusi palgalõhe kohta töötajatel või väljastpoolt organisatsiooni. Palkade salastatuse korral aga ei saagi töötajatel olla ülevaadet, mille pinnalt päringuid esitada. Lisaks, eelkõige organisatsioonilise hierarhia madalamatel astmetel paiknevad töötajad – peamiselt naised – ei ole piisavalt võimestatud, et juhtkonnale selliseid päringuid teha. Samuti puudub makrotasandil juriidiline raamistik, mis võimaldaks eraettevõtetele nõuda palgaandmete avalikustamist.

Eelkirjeldatud juhtide seisukohad ja praktikad viitavad, et soolise palgalõhe ja laiemalt soolise võrdõiguslikkuse probleeme peetakse organisatsioonides ebaoluliseks (vt lähemalt Aavik *et al.*, 2020). Seda positsiooni võib käsitleda strateegilise teadmatuse (Sullivan & Tuana, 2007) praktiseerimisena juhtide poolt.⁶ Kriitilised rassi- ja valgesuseuurijad on seda mõistet kasutanud valgesusprivileegi taastootmise puhul. Tegu ei ole mitte lüngaga teadmises, vaid strateegiliselt kultiveeritud teadmatusega või teadlikult teatud teadmiste omandamisest hoidumisega, mille eesmärk on toetada privileegeerituse säilimist (Sullivan & Tuana, 2007; vt ka Gross & McGoey, 2015).

4.2. Töötajate hoiakud ja organisatsioonilised praktikad seoses palkade läbipaistvusega

Valdavalt ei pooldanud töötajad ega juhid töötajate palkade avalikustamist ei organisatsiooni sees ega ka sellest väljaspool. Uuringus osalejate hoiakud ja praktikad võib kokku võtta järgmise tüpoloogია abil.

⁶Olen oma varasemas uurimistöös näidanud, kuidas eestlastest meesjuhid praktiseerivad strateegilist teadmatust töösuhete kontekstis, näidates üles skeptilisust või koguni vastumeelsust soolise võrdõiguslikkuse temaatika suhtes (Aavik, 2015).

- a. **Palkade suurema läbipaistvuse vastased**, kes ka ise oma palgainfot (vähemalt töökaaslastele) ei avalikusta. Sellesse gruppi paigutus selgelt kõige enam intervjuerituid, sh selliste hoiakutega paistsid silma eelkõige juhid. Artiklis avan peamiselt palkade suurema läbipaistvuse vastu esitatud põhilisi argumente.
- b. **Kahtlejad või kindla seisukohata inimesed**, kes esitasid nii poolt kui ka vastuargumente. Tüüpiliselt polnud nad palgaläbipaistvuse teemal eelnevalt palju mõeldud ning intervjuu käigus korrastati selles küsimuses oma mõtteid, jõudes mõnel juhul intervjuerija esitatud küsimuste või antud info kaasabil ühelt seisukohalt teisele. Intervjuud kahtlejatega või selge seisukohata inimestega illustreerivad muu hulgas seda, kuidas arutelud ja uus info palkade läbipaistvuse kohta, sh selle kohta, kuidas palkade läbipaistvus toetab soolise palgalõhe vähenemist, aitab inimestel kujundada palkade läbipaistvust pooldavaid seisukohti.

O4, juhttöötaja1, N: Ja-jaa, ja eks ma olen selle peale mõelnud. Ma olen mõelnud, et ilmselt oleks kõigepealt tohutu suur emotsioonide vaht küll, aga ilmselt rahuneks see varsti maha, sest eestlased on ju rahulikud, on ju. Aga jah, ma ei arva, et sellepärast veel hullult mingeid ühinguid hakkaks tekkima või ... Intervjuerija: Kui avalikus sektoris mitu aastat tagasi juba tuli see, et kõik pidid oma palgad avalikustama, siis enne seda toimus selline massiline palkade korrigeerimine, kus naiste palkasid tõsteti päris palju, sest nad ise nägid, et oli väga halb pilt seal, et ...

O4, juhttöötaja1, N: Ja-jaa. Vot seda üleüldist ühtlustamist võiks see ju küll toetada ja sellele kaasa aidata. Jah, tõepoolest!

Intervjuerija: Et sihuke efekt oli sel asjal.

O4, juhttöötaja1, N: Jah, tõepoolest, vot seda võib küll olla!

Intervjuerija: Et see vähendaks seda ebavõrdsust niimoodi.

O4, juhttöötaja1, N: Jah, õige! Aga kuna ma ise arvan, et meil nii suurt probleemi ei ole sellega, siis ma selle peale ei tulnud. Aga täitsa õige vaatenurk, jah, et see võiks aidata küll. Sel juhul ma isegi toetaks seda. Päriselt ka!

- c. **Palgainfo läbipaistvuse pooldajad**, kes olid ka ise valmis oma töötasu avalikustama ning kes nägid palkade avalikustamist kui meetet õiglasemate töötasude poole liikumisel, sealhulgas soolise

palgalõhe vähendamisel. Sellesse gruppi paigutuvad vaid mõned üksikud uuringus osalejad.

O3, töötaja3, N: Minu arust on see informatiivne. Mina ju enda palka selles mõttes ei varja nagu. Kui keegi küsib minu käest, siis ma võin seda öelda. Aga ma ei tea, võibolla see aitab ka natukene mõista seda ... inimeste elustiili või seda. Ja et sa tead nagu, mis nende võimalused on ja ... Ja minu arust on oluline teada seda, et mis raha inimesed oma töö eest saavad, et ... Või mis on see, mis nende arust on see okei palk, või mis nemad arvavad, vaata, et mis nende töö selles mõttes väärt on.

Intervjuueerija: Jaa, see on huvitav. See on hästi erandlik selles mõttes, mida ma sinu käest kuulen.

O3, töötaja3, N: Minu arust on see sama, kui ma küsiks, mis tööd sa teed, ja siis sa vastaks, et „Oi, ma ei saa sulle rääkida seda!“. Et kui sa räägid, mis tööd sa teed, miks on siis nii keeruline rääkida, mis su palk selle eest on või niimoodi.

Kuna palkade avalikustamise otsuseid organisatsioonis teevad juhid, siis saavad kõnealusel küsimusel määravaks nende hoiakud ja valmisolek. Üheski uuritud organisatsioonis ei näinud juhtkond palkade läbipaistvuse suurendamiseks vajadust ega leidnud selleks valmisolekut. Järgmine tsitaat illustreerib, kuidas juhid eelistavad jääda endale kasuliku süsteemi juurde ning pisendavad enda rolli muudatuste tegemisel.

O3, organisatsiooni juht, M: Noh, ma tõesti usaldan inimesi, kes on selle süsteemi välja mõelnud, sest see on nende asi sellele mõelda. /.../ Nii et ma ütlen, et ma ei protesteerin selle [O3] süsteemi vastu. Ma ei tahaks seda muuta. Aga kui peaks niisugune muudatus tulema, siis ma ütleks, et „No selge. Siis on avalikud“.

Lisaks juhtide tegevusele mõjutab palkade läbipaistvust töötajate oma, olenemata organisatsiooni formaalsetest reeglitest või kirjutamata normidest palkade läbipaistvuse kohta. Eelnevalt on leitud, et kui tööandja takistab töötajate omavahelist palgast rääkimist juriidiliselt, ei hoiata see ära töötajate arutelusid sellel teemal (Arnold & Fulmer, 2018, lk 93).

Intervjuud töötajatega osutasid, et üldjuhul palkadest kolleegidega ei räägita (v.a oma juhiga, kellega palga suurusel tööle asumisel kokku lepitati) ning oma palganumbrit ei jagata (v.a mõningatel harvadel juhtudel väga väheste ja lähedaste kolleegidega, keda usaldati).

Järgnevalt avan lähemalt peamisi argumente, mida suurema palgaläbipaistvuse vastu kasutati.

4.2.1. Unikaalsed ja võrreldamatud töötajad väärivad erinevat palka, palkade avalikustamine tekitaks töötajates segadust

Olulise õigustusena esitati argument, mille kohaselt on organisatsioonis ametikohad ja töötajad unikaalsed ning seega võrreldamatud, mistõttu on inimestele erineva palga maksmine õigustatud.

O3, töötaja7, N: Mõnel töötajal on lihtsalt mingid spetsiifilised oskused. Et kui teda kinni ei hoita, ütlemele näiteks palgaga, sest töötingimused on meil minu meelest täitsa okei /.../ No kui tal on mingid spetsiifilised oskused, siis talle tulebki maksta selle kaheksa tunni eest rohkem kui teisele inimesele, kes on võibolla samal ametikohal, onju. Aga ametikoht on üks ja sama.

O2, juhttöötaja2, M: No jätame selle soolise võrdõiguslikkuse kõrvale. Kui mul on kaks programmeerijat, kas nad peaksid saama võrdselt palka? Et see intellektuaalne töö, see ei ole nagu mõõdetav. See ei ole tükitöö, sa ei saa seda kuidagi objektiivselt mõõta. Ja see hinnang on tihti väga subjektiivne, aga samas erinevus on ka jällegi väga objektiivne. Selles mõttes, et üks programmeerija suudabki teisest teha oluliselt kiiremini oluliselt elegantsemaid lahendusi, ja jällegi nihukest numbrite sümmeetrikat on väga raske sinna panna.

Selle diskursuse kohaselt on õigustatud, et samal ametikohal töötavate inimeste töö sisu ja panus varieeruvad, mistõttu seati kahtluse alla nende võrdlemise võimalikkus. Erinevuste taga nähti töötajate unikaalseid isikuomadusi, motivatsiooni ja võimeid.⁷ Seisukoht, et palk peaks sõltuma

⁷ Nende arvamuste taga peitub individualistlik ideoloogia, mis eirab relatsioonilisust ja struktureid asjaolusid, mis töötajate panust, võimeid ja „isikuomadusi“ kujundavad: selle asemel, et käsitleda neid staatiliste ja fikseeritutena, võib neist ka mõelda kui dünaamilistest elementidest, mida vormib sotsiaalne kontekst, sh soonormid. Näiteks on leitud, et soostereotüüpsete eelarvamuste teatavakstegemine naiste matemaatiliste võimete kohta enne matemaatikaülesannete lahendamist mõjutab naiste tulemust negatiivselt (Spencer *et al.*, 1999). Tüüpiliselt käsitletakse töötaja isikuomadustena pühendumust, motivatsiooni ja julgust, mida kujundavad teatud struktureid asjaolud, sh ebavõrdsed soosuhed ühiskonnas. Näiteks, väikeste laste eest hoolitseva naissoost töötaja „motivatsiooni“ töötada väljaspool tavapärasest tööaegast kujundab tema kodune olukord ning üksikema „julgust“ palgatõusu küsida mõjutab risk kaotada töökoht ja seeläbi võime lapsi ülal pidada. Maskuliinsed ja meeste omistatud omadused on sageli „ideaalse töötaja“ (Acker, 1990) või „ideaalse juhi“ kuvandi puhul enam väärtustatud. Ka mitmed käesolevas uuringus intervjueritud leidsid, et head töötajat iseloomustavad riskivalmidus, autoriteetsus ja täielik tööle pühendumine (eeldus, et töötajal ei ole tööd

konkreetsest ametikohta täitvast inimesest, võimaldab juhtidel rakendada subjektiivseid ja soolistatud hinnanguid töötaja väärtuse kohta.

Kuna ametikohti ja neil töötavaid inimesi peeti unikaalseks ning seetõttu neile erineva palga maksmist põhjendatuks, leidsid eelkõige juhid, et palkade avalikustamine võib tekitada töötajates põhjendamatu küsimusi ja nõudmisi. Arvati, et tööandja jaoks on palkade avalikustamine problemaatiline, kuna ta ei saa näidata vaid palganumbreid, mis ei anna „adekvaatset“ pilti, vaid ta peab lisama nende juurde ka õigustuse või selgituse, mida on juhil sageli keeruline teha. Mõõndi, et alati ei olegi tööandjal veenvat või objektiivset põhjust selle kohta, miks ühe töötaja töötasu on teise omast kõrgem. Palgaerinevuste selgitamist töötajatele nähti tööandja jaoks koormava lisatööna, mis on keeruline või vahel isegi võimatu ülesanne.

O4, personalijuht, N: Et niipea, kui me selle avalikuks teeme, siis tekivad kindlasti need olukorrad, et „Aga miks temal on selline ja miks minul on selline?“. Et siis peaks hakkama hullult põhjendama seda, miks need vahed on. Vahel seal ju põhjust taga ei ole, ongi küsimus selles, et ta on kas teisel ajahetkel ettevõttesse sisenenud või on tal mingi lisakohustus näiteks juures, aga seda kohustust me kellelegi teisele anda ei saa. No näiteks tiimijuhtimine või mingi programmi juurutamine või ... No vahel oleks seda võimalik objektiivselt selgitada, aga mitte kõigil juhtudel kindlasti.

O2, personalijuht, N: Vahel on võibolla ka raske seda ära põhjendada, miks üks inimene saab rohkem ja teine inimene saab vähem, ja paratamatult on ettevõttes hetki, kus sa peadki töötaja palka tõstma võibolla mingil hetkel lihtsalt sellepärast, et teda hoida. Et ta ei läheks ära konkurendi juurde. Ja seda on väga keeruline siis sellisel juhul põhjendada töötajale, kes teeb sama tööd ja saab võibolla mingis osas vähem palka. Et pigem ma arvan, et eestlane ei ole, jah, selliseks asjaks valmis.

Ülaltoodud väljavõtted intervjuudest juhttöötajatega ilmestavad subjektiivseid hinnanguid töötaja palganumbri määramisel ning sellise praktika õigustamist. Varasem teadustöö on näidanud, kuidas palgakujundust mõjutavad jagatud kultuurilised arusaamad teatud töödele

„segavaid“ kohustusi) – ootused, mis sobivad paremini kokku hoolduskohustusega (privilegeeritud) meeste kogemuste ja eluga.

ja töötajate gruppidele sobivast palgast, mida kujundavad sugu, klass, etnilisus jm (Figart *et al.*, 2002; Koskinen Sandberg, 2017). Kõnekad on eeldused selle kohta, milleks Eesti töötajad „on valmis“ ning millised praktikad sobivad Eesti kultuuriruumi – argumentatsioon, mida (eriti populistlikud) poliitilised liidrid on sageli kasutanud erinevate progressiivsete sotsiaalsete muutuste takistamisel (nt samasooliste inimeste abielu, sooline võrdsus).

Vastukaaluks eelnevatele seisukohtadele leidus ka mõnevõrra vastandlik juhi perspektiiv, mille kohaselt aitaks palkade avalikustamine kõigile või vähemalt osale organisatsiooni töötajatele vähendada töötajate valearusaamu ja ettekujutusi suurtest palgakääridest organisatsioonis, mis ei pruugi vastata tegelikule olukorrale.

O4, juhttöötaja1, N: Kuigi, jah, mul on olnud olukordi vahel, kus ma olen tõesti ütelnud, et tippspetsialist tuleb oma seda valdkonnajuhti või tiimijuhti arutlema, et „Ma ei tea, ta ei tee ikka tõhusat tööd!“ ja „Kas ta on ikka oma palka väärt?“, siis ma olen ikkagi selles mõttes öelnud, et „Mis sa nüüd arvad, kui suured need käärid või vahed võiks olla?“. Või noh, et „Mis sa nüüd arvad, palju ta siis rohkem saab? Kaks korda rohkem, 50% või kui palju?“. Ja andnud talle siis ikkagi tagasisidet selles osas, et „Ei, sa hindasid üle, meil ei ole sellised nii suured käärid!“ /.../ tol korral, jah, ta eeldas selle summa ikkagi oluliselt suuremaks ja ma ütlesin talle, et „Ma ei tea, miks sa nii arvad, aga meil ei ole selliseid vahesid! Ta ei saa nii palju“.

4.2.2. Individualistlik vaade: palk on igaühe isiklik asi, õiglase palga saamine on töötaja vastutus

Palganumbri suurust peeti iga töötaja isiklikuks asjaks, mis on tema ja tööandja vahelise konfidentsiaalse kokkuleppe küsimus ning ei puutu kellessegi teise.

O3, töötaja2, N: Ja noh, minu meelest on see ka sihuke teema, mida ma ei lähe uurima teiste käest, et „Kui palju sa palka saad?“. Et see on nagu liiga isiklik, minu jaoks vähemalt. Nii et jah, selles suhtes ei ole teadlik [kolleegide palkadest].

O1, töötaja1, N: Mina olen niimoodi üles kasvatatud, et mis on vaja teenida, tuleb ausalt teenida, ja kui see on sul teenitud, siis see on sinu rahakotis ja

kellelgi teisel sinna nagu asja ei ole. Et ma mäletan, et see oli vist 2009, kui olid kärped ja palgad olid avalikud, siis ikkagi kommenteeriti, et „Oi-oi, kui suur palk sellel on! Mis tööd ta ikka teeb?“. Et tegelikult inimesed teevad tööd, ja kui nad seda palka on küsinud ja seda palka nad saavad vastavalt kokkuleppele, siis ei ole nagu selle teise poole või kolmanda või kellegi asi seda öelda, et „Kas ta ikka teenib selle välja?“. Et see on nagu selline imelik asi, et ma just tol ajal mõtlesin, et mitte keegi ei küsi, et „Miks sa siit alles kell üheksa koju lähed?“, aga see oli kogu aeg hambus, et mis su palganumber on. Et see oli nagu ebameeldiv tunne, et ...

Ülaltoodud tsitaatides esitatud arusaamad lähtuvad individualistlikust ideoloogiast, mille kohaselt on töötaja teistest sõltumatu üksikindiviid, kelle töötasu peegeldab tema isiklikku panust ja väärtust ning seda ei kujunda struktuursed tegurid (nt tööde ja töötajate erinev väärtustamine ja selle soolistatus, ebavõrdsed soosuhed ühiskonnas).

Õiglase palga saamist peeti töötaja vastutuseks ning selle ebaõnnestumist töötaja isiklikuks läbikukkumiseks. Palkade avalikustamist ei nähtud meetmena, mis võiks aidata kaasa tuua õiglasema palgakujunduse, sealhulgas soospektist.

Intervjuuerija: Aga kui vaadata selle soolise võrdõiguslikkuse poole pealt, et kui oleks rohkem teadmisi inimestel selle kohta, et kui palju näiteks meeskolleeg, kes sarnasel tööpostil töötab, saab, et ... kas see kuidagi distsiplineeriks? Ühelt poolt küsima juurde, teiselt poolt andma juurde?

O1, juhttöötaja1, N: Teate, ma arvan, et kui inimesel on julgus küsida, siis ta küsiks seda niisama ka. Et see on niisugune ... ikka väga ekstreemne olukord, kus peab hakkama panema palku juba avalikuks. See on minu isiklik arvamus ja see ... No ta ei aita kaasa! Pigem võibolla vastupidi hoopis. Et läheb veel hullemaks. Et see on ikka ... Julgus enda eest seista peab ikka mujalt tulema. Muud motivaatorid ja abinõud. Et ... õpetada ... Mingid eneseabikursused või midagi, aga selleks peab inimene endale jälle tunnistama seda, et tal on natuke raskusi enda kaitsmisega või enda eest seismisega.

Intervjuuerija: Aga kas palgad peaksid olema, võiksid olla avalikud ka teistes sektorites ja erasektoris ja ...?

O1, juhttöötaja2, M: Ee ... Üldiselt ... maitse asi. Minu arvates ei peaks olema. Et palk on ... Jah, et see on nihuke ... Kuidas öelda? Ma ei ütleks, et see on isiklik asi, aga see on selline ... Vot ei oskagi sõnastada ausalt öeldes, aga ... Eks ma pärast räägin. Mul tuleb meelde. Ma oskan seda sõnastada küll. Aga üldiselt ma

arvan, et need palgad ei peaks üldse olema avalikud. Ma ei tea, miks riigisektori palgad on avalikud.

Nendest seisukohtadest kumab läbi individualistlik arusaam töösuhetest, kus vastutus õiglase ja väärilise palga saamise eest lasub töötajal. Seejuures käsitletakse töötajaid sootute inimestena, arvestamata nende erinevat paiknemist organisatsioonilises ja sotsiaalses võimuhierarhias, mis seavad nad palgaläbirääkimistel ebavõrdsesse positsiooni. See diskursus ei võta arvesse töötaja ja tööandja vahelist ebavõrdset võimusuhet, mis on enamikus Eesti tööturu sektorites eriti terav, arvestades töötajate madalat ametiühingusse kuulumise määra ja kollektiivsete läbirääkimiste vähesust (vt Kall, 2020).

4.2.3. Palkade avalikustamine põhjustab negatiivseid emotsioone ja käitumist

Ühe palkade avalikustamise võimaliku ebasoovitava tagajärjena toodi välja negatiivsed emotsioonid ja käitumisviisid, mida kolleegide palganumbri teadasaamine põhjustab. Näiteks mainiti kadedust, õelust ja mõnitamist. Leiti, et palkade salastatus aitab seda vältida.

O1, juhttöötaja2, M: Noh, kui sa oled juba fakti ees, et sa näed neid numbreid, loomulikult on küsimus, et miks mina saan vähem kui tema. See tekitabki sellist paksu verd.

O2, juhttöötaja1, M: Mina arvan, et avalikud mitte. Sest seda kurjust ja õelust on ühiskonnas väga palju. Et see toob vähemasti praeguses ühiskonna arengufaasis rohkem kahju kui kasu. /.../ Äkki kümne aasta pärast on ühiskond valmis. Võibolla. Võibolla viieteistkümne. Ma ei tea, praegu ma arvan, et see on pigem ... Need inimesed, kes suudavad seda mõistlikult mõelda, need reageerivadki adekvaatselt, aga see, et sotsiaalmeedia paisatakse täis ja läheb suuremaks mõnitamiseks või näpuga näitamiseks – ma arvan, et see teeb hästi palju kahju.

O3, organisatsiooni juht, M: No sageli me ju ise, kui me ennast vaatame, me ei suuda ju iseenda suhtes negatiivseid otsuseid langetada. Me ei suuda öelda, et „No ma ilmselt teengi vähem palka“. Või vähem tööd, tähendab. Ja siis kiputakse nagu kibestuma ja olema tigidad, miks tema nii ja teine inimene

rohkem saab. Ja ei suudeta seda nagu näha, et tema panus on ka hästi palju väiksem.

O1, juhttöötaja3, N: Ja ... meil on niigi selline ühiskond, mis on kadedusele kalduv ja ... Et see teeks veel hullemaks. Siis lööks juba naabrid ka omavahel tülli või ma ei tea. Noh, on omane ju selline kadedus ja ussitamine, eks ole? Ei, ei, ma arvan, et ... Ja ega see ei viiks ju mitte kuhugi! Ta ei paranda midagi, pigem halvendab.

Seisukohad, mille kohaselt pole ühiskond palkade läbipaistvuseks praegu veel „valmis“, kuna see põhjustab inimestes negatiivseid emotsioone ja käitumisviise, lähevad paremini kokku privilegeeritud töötajate huvidega. Need tsitaadid illustreerivad intervjueeritute hulgas tüüpilist arusaama, et palga suurus on õiglane peegeldus töötaja väärtusest. Märkimisväärne on see, et palkade avalikustamisel eeldatud negatiivsete emotsioonide esilekerkimist ei nähtud tulenevat ebaõiglustundest, kui saadakse teada, et (sama tööd tegev) kolleeg saab kõrgemat palka.

Palganumbri avalikustamist teistele tauniti ka põhjusel, et seda võidakse tajuda ebasobiva uhkustamisena, mis tekitab teistes negatiivseid emotsioone.

O2, juhttöötaja1, M: Ühest küljest on see alati nii, et kui sa saad head palka, siis noh, on kaks varianti: kas sa siis hoopled sellega või vastupidi. Isegi kui sa saad kõrget palka, siis sa tunned, et see ei ole nagu asi, millega esineda, et teistel tekib sellest mingi emotsioon.

Mure saada teiste tauniva suhtumise osaliseks oma palga avalikustamisel või teiste palkade kohta küsimisel peegeldab, aga ühtlasi ka taasloob kultuurilisi arusaamu ja tabusid tööpanuse, töötasu ja selle privaatsuse kohta.

4.2.4. Privilegeeritud vaade: (teiste) töötasu suurus pole tähtis ja palk pole oluline jututeema

Põhjuseks, miks ei soovitud infot kolleegide palkade kohta, nimetasid mõned töötajad asjaolu, et teiste rahaline seis ei paku neile põhimõtteliselt huvi. See seisukoht tulenes suuresti sellest, et isikliku palgaga oldi rahul.

O3, töötaja7, N: Ma ei tunne nagu huvi ka. Et ma võin arvata, kes saab rohkem või kes saab vähem, onju. Mind ei huvita ka nagu. Kuna minu jaoks on see palgaaste või see palk, mis mul on ... Töötasu täitsa rahuldab mind, ja ma ei esita nagu küsimusi, et kui palju keegi teine saab.

O1, juhttöötaja, M: Ma olen nii vähe siin töötanud, mind ausalt öeldes väga ei huvita ka see. Nagu ma ütlesin, mina ei ole isiklikult sellepärast siin, et kas ma saan nüüd sada eurot rohkem või vähem, see ei ole liiga oluline minu jaoks. Et mulle on need teised faktorid tähtsamad.

O2, töötaja1, M: No minu moto on ikkagi see, et mida vähem tead, seda paremini magad. Mind absoluutselt ei huvita. No kui keegi saabki rohkem palka? No tubli! Selles mõttes, et hea töö! Võibolla oskas läbi rääkida või teeb rohkem uut müüki. Et see kõik on ju enda kätes. Et ma sellele rõhku ei pane ja ei võrdle ennast teistega, et kes kui palju tööd teeb ja ... Kui ta teeb, las ta teeb ja mind see nagu väga ei ... Miks endale veel rohkem probleeme tekitada, kui hakata sellele mõtlemale ja ...? Ei! Ei taha!

Eeltooduga seonduva argumendina toodi välja, et palk ei peaks põhimõtteliselt olema organisatsioonis oluline jututeema, sest inimesed ei tööta ainult või peamiselt raha pärast.

O1, juhttöötaja1, N: Mulle ei meeldi, kui töö juures räägitakse pidevalt ainult palganumbrist, sest et minu jaoks ... Või noh, minu arvates peab töökoht olema see, mida sulle meeldib teha ja mida sa tahad teha, mitte niimoodi, et kuhu sa tuled ainult raha teenima.

O2, töötaja1, M: Ma arvan, et asi ei olegi julguses. Asi on selles, et meil on hoopis teisi teemasid, mida saab kolleegidega arutada, et see palgateema ei ole olnud mingi prioriteet, millest keegi nüüd tahaks siin nii väga rääkida. Jah, räägitakse lastest, räägitakse puhkusest, räägitakse tööst, klientidest, ma ei tea /.../ ükstupuha millest. Aga see palk ei ole nüüd küll mingi teema, mida siis arutada kas heas või halvas mõttes, et ...

Palkade salastatuse pooldamise põhjendused, mille kohaselt teiste rahaline seis ei paku huvi ning palk ei peaks olema organisatsioonis oluline jututeema, ilmestavad privilegeeritud töötajate ja juhtide vaadet, osutades vaikumisi, et selliselt arvaja enda palk on piisavalt kõrge ning seetõttu pole teistega võrdlus vajalik. Seejuures ei mõelda sellele, et vähem teenijate

vaatest võiks palgavõrdlus ning palga ebavõrdsuse probleemi tõstatamine organisatsioonides olla tähtis.

4.2.5. Avalikustamine ei muuda midagi: leppimine olemasoleva palgahierarhiaga või soovimatus seda muuta

Seisukohta, et palkade avalikustamine ei muuda midagi, väljendati nii marginaliseeritud kui privilegeeritud positsioonilt.

Üks põhjuseid, miks (eelkõige madalamatel positsioonidel paiknevad) töötajad palkade läbipaistvuse suurendamise kohapealt skeptilist suhtumist üles näitavad, on arusaam, et nende võimuses pole oma palka ega palgasüsteemi muuta, isegi kui seda tajutakse ebaõiglasena. Seega pole ka teadmisega kolleegide palkadest midagi peale hakata.

O1, töötaja2, N: Ei, no vaata, meie palgad on kõik avalikustatud [O1 on avaliku sektori organisatsioon]. Eelmise poolaasta jooksul. Aga mitte sageli me seda ... No saab alati vaadata, et mõnikord tuleb, et näe, sellel juhul on selline, või kui eriti veel vahetub juht või on mingeid muutusi, et tuleb mingi uus amet, siis pärast, et kui keegi vaatab, et palju tal on ... Aga selles mõttes sellega nagu, kui palgad on avalikustatud, siis see ei ole nagu eriti teema, et saab alati vaadata ja ... Aga noh, ega rohkem see ei lähe nagu edasi, et selles suhtes ... jah. Et on määratud, järelikult sellele inimesele on määratud, et mis sellest rääkida.

O1, töötaja, N: Aga ega me ei räägigi palkadest, sellepärast et me teeme ju ära oma tükitöö. /.../ Ja ega me üldiselt oma palkadest ei räägi, sest et see ongi nii, et nii palju, kui teed, nii palju saad.

Taolised arvamused illustreerivad paljude töötajate (tajutud) piiratud agentsust ja leppimist olemasoleva palgahierarhiaga. See ilmestab ühtlasi, kuidas palkade avalikustamisel ei tajuta valdavalt laiemaid positiivseid tagajärgi – seda ei nähta õiglasemate töösuhete kujundamise mehhanismina.

Seisukohta, et töötajate omavaheline palgainfo jagamine organisatsioonis ei muuda kehtivat palgahierarhiat, väljendas ka privilegeeritud töötaja. Ühtlasi andis intervjuueeritav mõista, et palkade avalikustamine lõhuks meeldivat atmosfääri organisatsioonis.

O2, töötaja1, M: Siin on ..., juba alguses, kui ma tulin, kõik on väga hästi ja rahulik. Ja ma ei tea, mis peab olema see põhjus, kui keegi peaks tahtma rääkida oma palgast – no millega ma aidata siis saaksin või kaasa tunda või ... Et ma ei tea, võibolla keegi räägib kellegagi palgast, minuga pole küll keegi palgast rääkinud. /.../

4.2.6. Organisatsioonisesed (tajatud) piirangud palga avalikustamisel

Üks põhjus, miks töötajad organisatsioonides omavahel palgainfot ei vahetanud, oli töötajate ebaselgus selles, kas oma palga avalikustamine kolleegidele on töölepingu kohaselt lubatud.

O4, juhttöötaja4, N: See ei ole meil nagu lubatud. Ma ei tea, kas me oleme seda allkirjastanud, et me ei räägi avalikult palgast. Aga pigem on see nagu vaikiv kokkulepe. Võibolla on see ka kuskil töölepingus.

See seisukoht ilmestab, kuidas palkade salastatus on organisatsioonides vaikiv kokkulepe, mis on nii domineeriv, et sellele omistatakse isegi juriidilist kehtivust. Ühtlasi aitab viitamine (tajatud) formaalsetele kokkulepetele palkade salastatuse kohta legitimeerida isiklikku vastuseisu palgaläbipaistvusele.

Vaatamata sellele, kas palkadest omavahel rääkimine on töölepingu kohaselt lubatud, kultiveerisid vähemalt ühes organisatsioonis juhid norme, mis taunivad töötajatevahelist palgainfo avalikustamist, edastades neile sellekohaseid sõnumeid, sealhulgas väga otseseid.

O4, personalijuht, N: No nad ikka räägivad. Me ei saa seda keelata, et inimesed räägiksid. Ükski seadus seda ei toeta. Inimene võib teha, mis ta ise tahab. Oma palgast kasvõi lehes kuulutada. Aga me oleme öelnud, et see nagu ei käi hea kombe juurde või kuidagi nii, kui sa sellega avalikult lehvitad.

O3, töötaja3, N: See ei ole nagu keeld otseselt, lihtsalt mulle nagu ülemus konkreetselt ütles, onju, et „Teeme nii, et sa seda väga avalikult ütleva ei lähe, mis sa selle palganumbri saad!“.

Intervjueerija: Selles mõttes kolleegidele või keda ta mõtles?

O3, töötaja3, N: Jah. Kolleegidele. Et see teiste töötajateni ei jõuaks. Sest see kriibiks ilmselt paljude hinge natukene.

4.2.7. *Palgavahemike avalikustamine organisatsiooni töökuulutustes*

Pea ainuke koht, kus palgainfo avaldamist (vähemalt mingil kujul) valdavalt pooldati, olid organisatsiooni avalikud töökuulutused. Eelkõige leidis see idee toetust töötajate hulgas.

O4, töötaja3, N: Aga kui on juttu palgaläbirääkimistest, onju, siis millele ma nagu baseerun? Et kui palju ma peaks küsima, et ma ei küsiks alla. See on olnud minu jaoks kogu aeg probleem, isegi siis, kui ma siia tööle kandideerisin, sest ma ei teadnud ju, millest lähtuda, vaata. Okei, et ma sain pärast selle tagasiside, et see oli enam-vähem õiges kohas. Aga äkki ma oleks küsinud oluliselt vähem? Sest tegelikult ma tean küll neid näiteid, see oli küll teises osakonnas, kus keegi küsis väga vähe ja ... Oligi väga tore, võeti tööle. Et see minu arust ei ole väga ilus.

Nagu ka eelnev tsitaat illustreerib, jagasid eelkõige naistöötajad kogemusi, kus oldi kandideerimisel saadud abi avalikust palgainfost või sooviti enda palga hindamiseks infot organisatsiooni palkade/palgatasemete kohta.

O4, juhttöötaja2, N: Ma vaatasin palgad.ee palgauuringust. Panin sinna, et ma olen mees Harjumaalt ... (naerab), aga kogemuse ja kõik muu panin sama. Lihtsalt see väike nüanss seal. Sest ma arvasin, et ma väärin mehe palka. Ja võtsin selle ja näitasin talle seda ja ütlesin, et ma arvan, et ma olen sama palju väärt. Ja oligi, et see töökogemus ja see positsioon ja haridus siis. /.../ See [palgad.ee portaali] aitab väga palju, sest keegi ju väga ei räägi oma palkadest.

O2, töötaja6, N: Kui ma alguses tulin, siis ma ühe käest nagu küsisin, et palju siin reaalselt on võimalik teenida. Kuna ma tulingi poole kohaga, et kui palju siin reaalselt on võimalik teenida, siis umbes mingi suurusjärgu ma sain teada, aga ma ei tea, kas see on kõigil ühesugune või ... Ja siin on veel põhipalk ja siis lisa ..., oligi lisapalk või ...

Palganumbri või palgavahemike avalikustamisel eristus tugevamalt juhtide vastuseis, mis ühtib ka viimase soolise võrdõiguslikkuse monitooringu andmetega (Hämmal *et al.*, 2022). Muu hulgas mõõndi, et otsuseid palganumbri või -vahemiku avaldamiseks töökuulutustes kujundab teiste organisatsioonide tegevus. See ilmestab taas enda taandamist vastutusest soolise palgalõhe probleemi lahendamisel.

Intervjuuerija: Mis teid on seni tagasi hoidnud, et kuidagi see praktika [palgainfo lisamine organisatsiooni töökuulutustesse] ei ole levinud või ...?
O2, juhttöötaja1, M: Ka keegi teine ei pane.

Kuigi valdavalt pooldati palgavahemiku lisamist organisatsiooni ametikohtade töökuulutustesse, oldi vastu täpse palgasumma avaldamisele. Peamiseks põhjenduseks toodi, et tööandjal peab värbamisel jääma ruumi määrata lõplik palgasumma lähtuvalt töötaja „individuaalsetest eripäradest“ (vt argumentatsiooni ülalt). Teisisõnu tähendab see, et värvatava töötaja palganumbri kujunemisel sooviti jätta ruumi subjektiivsetele hinnangutele.

O2, personalijuht, N: Aga miks me seda ei reklaami, sellepärast et me ei tea täpselt, mis tasemega inimene meile intervjuule satub. Võibolla ta on selle taseme allpool otsas ja siis me ei taha talle pakkuda seda palka, mis me pakume inimesele, kes on tegelikult üleval. Kes on juba tippude tipp. Et siis meil tegelikult endal sees on see valmisolek välja mõeldud, mida me oleme nõus maksma, ja mingi mänguruum on olemas, aga just sellel lihtsal põhjusel, et me ei meelitaks võibolla mingisuguse ahvatleva palgaga ligi inimest, kellele me pärast peame kahetsema, et me seda palka maksame, sest et tegelikult tema töö väärtus ei ole siis korrelatsioonis selle palgaga. Ma arvan, et sellepärast ettevõtted jätavad täna jätkuvalt selle palga koha seal tühjaks, seal töökuulutuses. Et just nagu koha peal otsustada põhimõtteliselt. Sest et võib juhtuda ka nii, et mingi hea inimene jääb saamata sellepärast, et võibolla see palk oleks võinud paarsada eurot suurem olla ja juba me ta saame. Et sellepärast ilmselt ei avalikustata paljudes ettevõtetes seda palka.

O4, töötaja1, N: Nojah, kuulutustel peaks ... Vahemik peaks sees olema! Aga mingi täpse numbriga väljaselgitamiseks tuleb ikkagi kokku saada ja rääkida või teha mingi proovitöö või ... No et välja selgitada, et kas see palk, mis seal kuulutuses kirjas on, kas sa seda väärt ka oled. Või lihtsalt nägid seda ilusat suurt summat ja kandideerisid siia ja tegid Photoshoppis või kus iganes ilusa CV ja ... ja jõudsid kogemata siia teise vooru.

Ametikoha täpse palganumbri avalikustamise vastu oldi ka seetõttu, et samas organisatsioonis (sarnastel ametikohtadel) töötavad inimesed võivad palgasummat töökuulutuses nähes ekslikult arvata, et värvatud inimene saabki täpselt sellist palka, ja leida, et ka nemad peaksid nimetatud töötasu saama.

O2, juhttöötaja1, M: No vahemiku võibolla paneks, jah. Vahemiku paneks. Tõesti. Konkreetset palka ei paneks, sellepärast et siis need kolleegid, kes äkki on ka ... No otsivad seal tööd näiteks või lihtsalt huvi pärast vaatavad, et mis siis pandi, et seal võib tekkida selline lugu, et nad hakkavad arvama, et see ongi täpselt see palk. Võibolla läbirääkimiste käigus hakkab see inimene rohkem palka saama. Äkki. Ei tea. Et see ei ole minu meelest hea. Aga vahemik panna, see oleks okei.

Need argumendid osutavad individuaalsete palgaläbirääkimiste keskele tähtsusele organisatsioonis ning soovile seda praktikat segamatult jätkata.

4.3. Arutelud palga teemal väljaspool organisatsiooni

Organisatsiooniväliselt oma palga suurusel rääkides oldi avatumad, kuid seda vaid pere, mõningate sõprade ja teiste lähedaste ringis. Siiski oli tüüpiline mitte avaldada oma konkreetset palganumbrit, vaid pigem suurusjärku või ei kohatud teiste valmisolekut selle info vastastikuseks avalikustamiseks. Valdavalt tundus uuringus osalejatele isegi lähedaste ringis palganumbritest vestlemine kultuurilise tabuna.

O2, töötaja3, M: Mõnikord ma olen võibolla kuskil välja öelnud, et „Nüüd oli rekordkuu!“ või mingi asi, et ... Aga noh, ma ei tea ... Üldiselt ei ole kombeks, isegi oma pere sees me ei räägi sellest väga.

O3, töötaja3, N: Mul on elukaaslane, kellega me räägime väga vabalt palganumbritest. Ja siis meil on ka mingeid sõpru, et kui sa neilt küsid, siis nad sulle vastavad, aga on ka sõpru, kes väga puiklevalt kõrvale hiilivad, et umbes, et „Aa, rohkem kui eelmises kohas“. Ja siis on mingi, et ... „Aaaga palju Sa eelmises kohas said?“. Ma ju ei tea seda, vaata.

Alljärgnev vestlus kõrgepalgalise naisjuhiga osutab, et naised võivad oma kõrge palga avalikustamist sõpradele või pereliikmetele vältida negatiivsete hinnangute kartuses. Seejuures peljatakse arvamust, et naine ei vääri nii kõrget palka.

Intervjuueerija: Kas palgad peaksid olema avalikud? Mis Te nagu arvate?

O4, juhttöötaja1, N: Ee ... Ma initsiatiivi ei näitaks. Ma olen selle peale mõelnud. Mul on ju omal kaks tütart ja siis nad küsivad, et „Noh, emme, palju Sa palka saad?“. Ja tegelt ma pean tunnistama, et see ei ole mulle lihtne öelda talle kohe niimoodi number.

Intervjuueerija: Te ei ole erandlik. Inimesed ei räägi sageli perekondades ka seda, et ...

O4, juhttöötaja1, N: Jah. Ja tõesti, ma ise olen sellistes asjades pigem kinnisem ja ma olen ise mõelnud, et kas ma teen siis nagu valesti ... Et noh, laps peab saama mingi vastuse, kuidas ta muidu eluks ette valmistub ... Ja tõesti, ma olen sellega tõesti hädas olnud, et see ei tule mul kergelt välja, isegi oma tütardele mitte. Rääkimata, et ma nagu niimoodi sõbrannadega või kellegagi ...

Intervjuueerija: Jah. Aga miks? Mis Te arvate, mis on mõned põhjused, miks Te ei taha sellest rääkida? Et on nagu ebamugav öelda kuidagi või ei taha?

O4, juhttöötaja1, N: No ikkagi ongi ilmselt see, et kohe on siis mingi arvustamine, et „Oi, kas ta on seda väärt?“ või „Oi, no mis siis viga!“.

Võrreldes eeltooduga eristus noore naistöötaja kogemus sellest, kuidas ta vahetab samas valdkonnas töötavate naissoost sõpradega palgainfot eesmärgiga saada parem ülevaade sellest, millist palka tööle kandideerimisel küsida.

O4, juhttöötaja2, N: Ja hästi palju oleme rääkinud töö vahetusest näiteks. Et kas peaks minema mujale või kuhu minna jne. Ja kui keegi saab siis kuskile töökoha, siis lihtsalt tuleb ka palk teemaks alati. Ehk et, jah, meil mingi osa tüdrukutest on just sellise suhtumisega, et tahaks teada, siis tead, mida ise küsida. Et mis see level nõ on, onju.

5. Kokkuvõte ja järeldused

Artikkel panustab senisesse kirjandusse, mis aitab selgitada soolise palgalõhe jätkumist. Lähtudes faktist, et palkade suurem läbipaistvus on tõhus soolise palgalõhe vähendamise meede ning seega feministlik küsimus, oli artikli eesmärk analüüsida Eesti töötajate ja juhtide hoiakuid palkade avalikustamise suhtes. Toetusin kvalitatiivsetele intervjuudele töötajate ja juhtidega neljast eri profiiliga organisatsioonist.

Artikkel aitab täita lünka kvalitatiivses uurimistöös palkade läbipaistvuse teemal, avades tööturu oluliste osapoolte arusaamu ja hoiakuid küsimuses, millele on kvantitatiivsete meetodite kaudu keeruline ligi pääseda. Kuna diskursused ja materiaalne reaalsus on omavahel põimunud (Burr, 1995, lk 5; Jørgenson & Phillips, 2002, lk 5), on

mõttemustritel palkade avaldamise kohta olulised praktilised tagajärjed võimalikele tegevustele ja meetmetele nii indiviidi, organisatsiooni kui ka riigi tasandil.

Uuringus osalejate hoiakud ja praktikad võib paigutada järgmisesse tüpoloogiasse. Esimesse rühma kuuluvad palkade suurema läbipaistvuse vastased, kes moodustasid enamiku uuringus osalejatest. Teises rühmas on kahtlejad või kindla seisukohata inimesed, kes esitasid nii poolt- kui vastuargumente. Intervjuud nendega osutavad, et uue info valguses ja arutluste käigus võivad inimesed jõuda palkade läbipaistvuse pooldamiseni. Kolmandas rühmas ongi palgainfo suurema läbipaistvuse pooldajad, kes näevad palkade avalikustamist soolise palgalõhe vähendamise meetmena.

Valdavalt ei pooldanud töötajad ega juhid palkade avalikustamist organisatsiooni sees ega ka väljapoole seda. Selle asemel, et mõtestada palkade avalikustamist õiglasema palgakujunduse ja soolise palgalõhe vähendamise meetmena, toodi välja mitmesuguseid takistusi ja vastuseisu palkade suurema läbipaistvuse poole liikumisel.

- Töötajad ja ametikohad on unikaalsed ja võrreldamatud, mistõttu on nende erinev tasustamine õigustatud. Seega põhjustaks palkade avalikustamine töötajate seas põhjendamatut segadust ja alusetuid nõudmisi.
- Tööandjale tooks palkade avalikustamise kohustus kaasa palju lisatööd ning mitmel juhul oleks töötajatele palgaerinevuste põhjendamine keerukas (seejuures tunnistati, et alati ei lähtu töötaja palga määramine puhtalt objektiivsetest asjaoludest).
- Individualistlike vaadete kohaselt on palk põhimõtteliselt inimeste isiklik asi ning õiglase palga saamise eest vastutab töötaja. Levib arvamus, et palkade avalikustamine põhjustab negatiivseid emotsioone ja käitumismustreid.
- Privilegeeritud vaatepunktist ei paku teiste inimeste töötasu suurus huvi, eriti kui ollakse rahul isikliku palgaga, ning kolleegidega

palkadest rääkimine annaks mõista, justkui töötaks inimesed eelkõige raha pärast.

- Ei usutud, et palgainfo avalikustamise tulemusena korrigeeritaks (ebaõiglaselt madalaid) palku: madalamatel positsioonidel paiknevate töötajate vaatest ei nähtud oma piiratud agentsuse tõttu võimalusi vaidlustada olemasolevat palgasüsteemi (isegi kui tajutakse ebaõiglust) ning privilegeeritud töötajad ei näidanud selleks üles soovi.
- Organisatsioonides kehtivad juriidilised kokkulepped ja normid: töötajad tajuvad ebaselgust selles, kas palganumbri avaldamine kolleegidele on töölepingu järgi keelatud, ning juhtkond edastab töötajatele taunivaid sõnumeid töötajatevahelise palgainfo vahetamise kohta.

Pooldati palgavahemiku (kuid mitte täpse palganumbri) märkimist organisatsiooni avalikesse töökuulutustesse. See osutab, et töötajate jaoks on teadmine ametikohtade töötasu suurusel oluline info, mis toetab neid individuaalsetes palgaläbirääkimistes.

Lähedaste inimestega palkadest rääkimise suhtes oldi mõnevõrra avatumad, kuid mitmele tundus siiski, et oma palganumbri avaldamine lähedastele on kohatu.

Palkade läbipaistvusest kõneldi valdavalt sootuimalt, viidates „inimestele“ ja „töötajatele“. Selles diskursuses jääb tähelepanuta osaliste soolistatus ning muude ristuvate kategooriate alusel positsioneeritus organisatsioonilises ja sotsiaalses võimuhierarhias. Vaikimisi lähtub selline diskursus privilegeeritud subjekti positsioonist ja huvidest.

Esitatud põhjendused toetavad üksteist. Kasutades neid ratsionaliseeringuid, taasloovad töötajad kollektiivselt organisatsioonilisi ja kultuurilisi norme, mille kohaselt on isikliku palgainfo avalikustamine või teiste palganumbri vastu huvi tundmine tabu. Nende seisukohtade taga omakorda peituvad teatud baasarusaamad indiviidide, töö- ja soosuhete ning õigluse kohta. Väljatoodud hoiakud ühtlasi peegeldavad ja taas- toodavad tänases Eestis domineerivat individualistlikku ja neolibera-

listlikku ideoloogiat. Seega aitab artikkel ka aru saada mõningatest neoliberalismi konkreetsetest diskursiivsetest ja materiaalistest toimimisviisidest, eelkõige töösuhete kontekstis.

Eelnimetatud ideoloogia üheks ilminguks võib pidada asjaolu, et juht- ja tavatöötajate hoiakutes ei esinenud märkimisväärseid erinevusi, samuti puudusid soolised erinevused arusaamades palkade läbipaistvuse kohta, kuigi nendel osapooltel võiksid olla selles küsimuses erinevad huvid. Seega, olenemata oma sotsiaalsest ja tööalasest positsioonist, taastoodetakse individualistlikke ja liberaalseid arusaamu. Vastuseisuga palkade läbipaistvuse suurendamisele toetavad töötajad eelkõige tööandjate ning enam teenivate töötajate, juhtide ja tööandjate – peamiselt meeste – huve, sest palkade salastatus on kasulik eeskätt just neile. Kõnekas on see, et ka nõrgemal positsioonil olevad töötajad ei vaidlusta kehtivaid norme palkade läbipaistvuse kohta, vaid jagavad valdavalt juhttöötajate vaadet, võttes seeläbi omaks nende endi huve kahjustava mõtteviisi. Siiski, eelkõige naistöötajate hulgas leidus neid, kes otsisid oma palga või palgasoovi hindamiseks avalikku või organisatsioonisisest palgainfot, mis ilmestab, kuidas palkade (suurem) läbipaistvus on haavatavamate töötajate huvides.

Kuigi Eestis domineeriva indiviidikeskse liberaalse ideoloogia kohaselt pannakse vastutus õiglaste töösuhete eest töötajatele (sh haavatavatele), näiteks soovitud naistele olla ise julgemad väärilist palka küsima (vt Aavik *et al.*, 2020), on töötajal palkade läbipaistmatuse olukorras keeruline õiglast töötasu küsida. Teisisõnu, kehtivad normid kammitsevad üksikindiviidide võimalusi olukorda muuta. Palgainfo varjatus tähendab, et töötajatel ei ole võimalik ka iseseisvalt välja arvutada soolist palgalõhet oma organisatsioonis, juhul kui juhtkond seda infot töötajatega ei jaga, ning teadmatuse tõttu ei saa ka midagi ette võtta (nt esitada tööandjale päring soolise palgalõhe põhjenduste kohta). See on üks konkreetne viis, kuidas palgaandmete salastatus ja oluliste osapoolte vastuseis sellele pärsivad püüdlusi soolist palgalõhet vähendada.

Analüüsi tulemusel võib järeldada, et motiveeritust palkade läbipaistvuse suurendamiseks Eesti töötajate ning eelkõige juhtide hulgas valdavalt ei ole. Kuna diskursused ja materiaalsed praktikad on omavahel

tihedalt seotud, võib väita, et diskursiivne vastuseis ja motivatsiooni- puudus palkade läbipaistvuse suurendamiseks organisatsioonides ei vii vastavate tegevusteni. Tulemused osutavad, et positiivne muutus Eesti palkade läbipaistvuse vallas ei toimu tõenäoliselt omasoodu, ilma välise surveta. Kuigi neoliberaalse ideoloogia kohaselt peaks riik võimalikult vähe ettevõtete tegevusse sekkuma, on vähe tõenäoline jõuda palkade suurema läbipaistvuseni üksnes eraettevõtjate initsiatiivile lootma jäädes. Seni, kuni puudub riiklikult kehtestatud juriidiline mehhanism, mis kohustaks erasektori organisatsioone palgaandmeid avaldama, jäävad tööandjad endale kasuliku süsteemi ehk palkade salastatuse juurde, mis soodustab soolise palgalõhe püsimist. Lähitulevikus võib muutusi tuua Euroopa nõukogu 2023. aastal vastu võetud ja 2026. aastal jõustuv palkade läbipaistvuse direktiiv (European Parliament, 2023), mille kohaselt on EL-i liikmesriikides vähemalt saja töötajaga ettevõtetel kohustus koguda, analüüsida ja avalikustada andmed oma organisatsiooni soolise palgalõhe kohta.

Tänu sõnad

Olen tänulik REGE projekti kvalitatiivse uuringu tiimiliikmetele Pille Ubakivi-Hadachile, Triin Roosalule ja Maaris Raudsepale. Samuti avaldan tänu REGE projekti juhtidele Marge Undile ja Kadri Tähele konstruktiivse tagasiside eest REGE kvalitatiivse uuringu materjali analüüsiprotsessis. Minu eriline tänu kuulub Pille Ubakivi-Hadachile, kes viis läbi suure osa selles artiklis kasutatud intervjuudest. Lisaks tänan anonüümset retsensenti, Luke Stange'i ning Ariadne Lõnga toimetuse liikmeid Raili Marlingut, Birgit Poopuud, Rebeka Põldsami ja Eret Talvistet artikli käsikirjale antud kasuliku tagasiside eest. Tänan keeleteimetajat Riina Reinsalu põhjaliku töö eest.

Kasutatud kirjandus

- Aavik, K. (2015). *Intersectional disadvantage and privilege in the Estonian labour market: An analysis of work narratives of Russian-speaking women and Estonian men*. [Doctoral dissertation, Tallinn University].
<https://www.etera.ee/s/JpWZkc4hdd>
- Aavik, K., Ubakivi-Hadachi, P., Raudsepp, M., & Roosalu, T. (2020). *Soolise palgalõbe vähendamine: mitmetasandiline kvalitatiivuurim* (RASI toimetised nr 11). Tallinna Ülikool.
- Acker, J. (1990). Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. *Gender and Society*, 4(2), 139–158.
<https://doi.org/10.1177/089124390004002002>
- Arnold, A., & Fulmer, I. S. (2018). Pay transparency. In S. J. Perkins (Ed.), *The Routledge companion to reward management* (pp. 87–96). Routledge.
- Babcock, L., & Laschever, S. (2009). *Women don't ask: Negotiation and the gender divide*. Princeton University Press.
- Baker, M., Halberstam, Y., Kroft, K., Mas, A., & Messacar, D. (2019). *Pay transparency and the gender gap* (No. w25834). National Bureau of Economic Research.
- Bamberger, P., & Belogolovsky, E. (2017). The dark side of transparency: How and when pay administration practices affect employee helping. *Journal of Applied Psychology*, 102(4), 658–671. <https://doi.org/10.1037/apl0000184>
- Bennedsen, M., Simintzi, E., Tsoutsoura, M., & Wolfenzon D. (2020). *Do firms respond to gender pay gap transparency?* (NBER Working Paper Series 25435). National Bureau of Economic Research.
<https://www.nber.org/papers/w25435>
- Bohle, D., & Greskovits, B. (2007). Neoliberalism, embedded neoliberalism and neocorporatism: Towards transnational capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics*, 30(3), 443–466.
<https://doi.org/10.1080/01402380701276287>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1191/1478088706qp0630a>
- Burr, V. (1995). *An introduction to social constructionism*. Routledge.
- DeVault, M. (1996). Talking back to sociology: Distinctive contributions of feminist methodology. *Annual Review of Sociology*, 22, 29–50.
<https://doi.org/10.1146/annurev.soc.22.1.29>
- Duchini, E., Simion, S., & Turrell, A. (2020). *Pay transparency and cracks in the glass ceiling* (The Warwick Economics Research Paper Series (TWERPS) 1311).

- https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/research/workingpapers/2020/terp_1311_-_duchini.pdf
- Ektermann, M., & Triisberg, A. (2021). *Õiglaste tasumäärade ettepanek kunstivaldkonnale*.
<https://drive.google.com/file/d/17DpQeLDIrUcPae2GHkS6gblqLevKzU7Q/view>
- European Institute for Gender Equality (2017). *Work in the EU: Women and men at opposite ends*. <https://eige.europa.eu/publications/work-eu-women-and-men-opposite-ends>
- European Parliament. (2023). *Palkade läbipaistvuse direktiiv*.
<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/PE-81-2022-INIT/en/pdf>
- Eurostat. (2022). *Gender pay gap in the EU down to 13.0%*.
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20220307-2>
- Figart, D. M., Mutari, E., & Power, M. (2002). *Living wages, equal wages: Gender and labor market policies in the United States*. Routledge.
- Frey, B. S., Schaffner, M., Schmidt, S. L., & Torgler, B. (2013). Do employees care about their relative income position? Behavioral evidence focusing on performance in professional team sport. *Social Science Quarterly*, 94(4), 912–932. <https://doi.org/10.1111/ssqu.12024>
- Grimshaw, D., & Rubery, G. (2007). *Undervaluing women's work* (EOC Working Paper Series No. 53). Equal Opportunities Commission.
http://www.njl.nu/uploads/Paper_2007_Jill_Rubery.pdf
- Gross, M., & McGoey, L. (Eds.). (2015). *Routledge international handbook of ignorance studies*. Routledge.
- Hearn, J. (2014). Men, masculinities and the material(-)discursive. *NORMA: International Journal for Masculinity Studies*, 9(1), 5–17.
<https://doi.org/10.1080/18902138.2014.892281>
- Heisler, W. (2021). Increasing pay transparency: A guide for change. *Business Horizons*, 64(1), 73–81. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2020.09.005>
- Hämmäl, J., Meiorg, M., & Varblane, A. (2022). *Soolise võrdõiguslikkuse monitooring 2021. Lõpparuanne*. Kantar Emor.
https://vordsuskeskus.ee/sites/default/files/2023-01/soolise_vordoiguslikkuse_monitooring_2021._lopparuanne.pdf
- Jørgenson, M., & Phillips, L. J. (2002). Laclau and Mouffe's discourse theory. In M. Jørgenson & L. J. Phillips (Eds.), *Discourse analysis as theory and method* (pp. 24–60). SAGE Publications.
<https://doi.org/10.4135/9781849208871>

- Kall, K. (2020). Fighting marginalization with innovation: Turn to transnational organizing by private sector trade unions in post-2008 Estonia [Doctoral Dissertation, Tallinn University, University of Jyväskylä]. <https://www.etera.ee/s/6qPCdLe2i5>
- Kim, M. (2015). Pay secrecy and the gender wage gap in the United States. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 54(4), 648–667. <https://dx.doi.org/10.1111/IREL.12109>
- Koskinen Sandberg, P. (2017). Intertwining gender inequalities and gender-neutral legitimacy in job evaluation and performance-related pay. *Gender, Work & Organization*, 24(2), 156–170. <https://doi.org/10.1111/gwao.12156>
- Koskinen Sandberg, P., Törnroos, M., & Kohvakka, R. (2018). The institutionalised undervaluation of women's work: The case of local government sector collective agreements. *Work, Employment and Society*, 32(4), 707–725. <https://doi.org/10.1177/0950017017711100>
- Lukes, S. (1971). The meanings of “individualism”. *Journal of the History of Ideas*, 32(1), 45–66. <https://doi.org/10.2307/2708324>
- Lyons, E., & Zhang, L. (2022). Salary transparency and gender pay inequality: Evidence from Canadian universities. *Strategic Management Journal*, 44(8), 2005–2034. <https://doi.org/10.1002/smj.3483>
- Marling, R., & Koobak, R. (2017). Intersections of feminisms and neoliberalism: Post-state-socialist Estonia in a transnational feminist framework. *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 38(3), 1–21. <https://doi.org/10.5250/fronjwomestud.38.3.0001>
- Masselot, A., & Ceballos, M. (2022). *Pay transparency legislation: Implications for employers' and workers' organizations*. International Labour Organization. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/--protrav/--travail/documents/publication/wcms_849209.pdf
- Mies, M. (2014). *Patriarchy and accumulation on a world scale: Women in the international division of labour*. Bloomsbury Publishing.
- Mikecz, R. (2023). Neoliberalism ingrained. The rise and consolidation of neoliberalism in Estonia. *Europe-Asia Studies*, 75(4), 606–624. <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2148633>
- Montebello, R., Spiteri, J., & Von Brockdorff, P. (2022). Trade unions and income inequality: Evidence from a panel of European countries. *International Labour Review*. <https://doi.org/10.1111/ilr.12373>
- OECD. (2021). *Pay transparency tools to close the gender wage gap*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/6cda329d-en>

- Oja, L., & Poopuu, B. (2022). Inimõiguste uurimise metodoloogia. L. Oja (toim.), *Inimõigused* (lk 259–280). Õiguskantsleri Kantselei.
- Reid, C. (2004). Advancing women's social justice agendas: A feminist action research framework. *International Journal of Qualitative Methods*, 3(3), 1–15. <https://doi.org/10.1177/160940690400300301>
- Rubery, J., & Johnson, M. (2019). *Closing the gender pay gap what role for trade unions?* (ILO ACTRAV Working Paper No. 995068193202676). International Labour Organization. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---actrav/documents/publication/wcms_684156.pdf
- Saar, M., & Aavik, K. (2022). Negotiating neoliberalism in the private sphere: Narratives of Estonian single mothers. *Journal of Baltic Studies*, 53(1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/01629778.2021.1980071>
- Scott, D., Antoni, C., Grodzicki, J., Morales, E., & Peláez, J. (2020). Global pay transparency: An employee perspective. *Compensation & Benefits Review*, 52(3), 85–97. <https://doi.org/10.1177/0886368720905693>
- Sotsiaalministeerium. (2011). *Sooline palgalõhe Eestis* (Sotsiaalministeeriumi toimetised nr 2/2011). https://www.praxis.ee/fileadmin/tarmo/Projektid/Tooja_Sotsiaalpoliitika/Palgalohe_kogumik_veeb.pdf
- Spencer, S. J., Steele, C. M., & Quinn, D. M. (1999). Stereotype threat and women's math performance. *Journal of Experimental Social Psychology*, 35(1), 4–28. <https://doi.org/10.1006/jesp.1998.1373>
- Stofberg, R., Mabaso, C. M., & Bussin, M. H. (2022). Employee responses to pay transparency. *SA Journal of Industrial Psychology*, 48(1), a1906. <https://doi.org/10.4102/sajip.v48i0.1906>
- Sullivan, S., & Tuana, N. (Eds.) (2007). *Race and epistemologies of ignorance*. State University of New York Press.
- Trotter, R. G., Zacur, S. R., & Stickney, L. T. (2017). The new age of pay transparency. *Business Horizons*, 60(4), 529–539. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2017.03.01>
- Täht, K., Unt, M., Roosalu, T., Lauri, T., Klesment, M., Rokicka, M., Kuldkepp, E., & Nõmm, S. (2019). *Soolise palgalõhe kirjeldamine ja seletamine*. *Tehniline ülevaade* (RASI toimetised nr 10). https://www.tlu.ee/sites/default/files/Instituudid/ÜTI/RASI/2019_RASI%20toimetised%20nr%2010_soolise%20palgalõhe%20kirjeldamine%20ja%20seletamine.pdf

Kadri Aavik on Tallinna Ülikooli soouuringute dotsent. Tema hiljutine uurimistöo keskendub eelkõige kriitilistele loomauuringutele, veganuuringutele, kriitilistele mees- ja maskuliinsusuuringutele ning nende ristumiskohtadele.

Kadri Aavik is Associate Professor of Gender Studies at Tallinn University, Estonia. She works in gender studies (with a focus on critical studies on men and masculinities), critical animal studies, vegan studies, and their intersections.

Abstract

The gender pay gap in Estonia remains one of the largest in the EU. Despite having decreased steadily in recent years, as of 2020, women in Estonia earned on average 21,1% less than men (Eurostat, 2022). A significant driver behind the gender pay gap is the lack of pay transparency. Thus, pay transparency is a feminist issue. This article focuses on the perspectives of Estonian employees and managers on pay transparency, drawing on 46 qualitative interviews conducted in 2019–2020 with workers and managers of four diverse organisations. The analysis of this empirical material suggests that these stakeholders display resistance towards increasing pay transparency. The article identifies and examines arguments used to justify this position. Discursive resistance to pay transparency significantly shapes action to increase it, on individual, organisational and state levels through policy measures. Because pay transparency considerably shapes the gender pay gap, the analysis of the views of key stakeholders in the labour market helps to understand resistance to and possibilities for reducing the gender pay gap.

Keywords: gender pay gap, pay transparency, disclosure of salaries, employees, managers, paid work, organisations

Erootikast ja varasest moderntantsust Elmerice Partsi loomingu näitel

Anne-Liis Maripuu

Teesid

Moderntants on tantsustiil, mis sündis eelmise sajandi alguses naiste eestvedamisel. Sellega avanes naistel esmakordselt võimalus olla nii oma loomingu esitaja kui looja, lavale jõudsid uued teemad ja tegelaskujud. Üks Eesti esimesi moderntantsijaid oli Elmerice Parts. Peamine märksõna, mis tema loomingu seostub, on erootilisus. Olgu lisatud, et rõhuv osa moderntantsijatest püüdis teemavaldkonda vältida, tegeledes peamiselt nn kõrgete teemadega. Antud artiklis vaadeldakse säilinud allikatele tuginedes, kas ja kuidas avaldus erootika Partsi loomingu eri loomeperioodidel: aastatel 1920–1921, 1922–1924 ja 1926–1927. Ilmneb, et tema repertuaar sisaldas sensuaalseid tantse kahel viimasel loomeperioodil. Kriitikond reageeris neile väga erinevalt. Kui teisel loomeperioodil pöörasid siinsed arvustajad sensuaalsusele vaevalt tähelepanu, siis aastatel 1926–1927 keeldus osa kriitikutest koreograafi ja tema toonase tantsupartneri Herman Kolt-Oginsky loomingu kunstiks nimetamast. Artiklis analüüsitakse, mis tingis kriitike erineva reaktsiooni ning kust jooksis 1920. aastatel piir lubatud ja lubamatu sensuaalsuse vahel. Uurimuse peamiseks allikateks on toonased arvustused, kunstniku loomingu tutvustavad artiklid, kavalehed ja tema kaasaegsete erakirjad.

Märksõnad: varane moderntants, 1920. aastad, Elmerice Parts, erootilisus, kunstilisus

Sissejuhatus

Eelmise sajandi esimestel kümnenditel sündis Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas uus tantsuvorm – moderntants¹. Moderntantsuga said naised

¹ Kasutan terminit *varane moderntants*, lühidalt *moderntants*, üldmõistena. Tähistan sellega kõiki 1920. aastatel eksisteerinud tantsuvorme: nii teatris kui ka varieteedes esitatavaid. Artiklis

võimaluse olla nii oma loomingu esitajad kui ka loojad: ühtäkki oli tantsijal võimalik ise otsustada, kuidas ja mida ta esitas. Kuni moderntantsu sünnini kuulus piiramatult võim tantsulaval balletile ning sellega meeslibretistile ja -koreograafile. Moderntantsijad – esialgu enamjaolt naised – ei kasutanud aga balletitehnikat ega -sõnavara; selle asemel eelistasid nad leiutada uusi samme. Lisaks hülgasid nad balleti kohustuslikud elemendid: korseti, varvaskingad ja tülle ehk tüllist balletiseeliku. Sellega muutsid naissoost koreograafid seda, kuidas naist laval kujutati. Nii vähenes lõhe tantsu esitaja ja tema kujutatud tegelase vahel (Manning, 1992, lk. 105).²

Eesti üks esimesi moderntantsijaid oli Elmerice Parts (sünd Meyer, 1878–1974). Tema tantsijakarjäär algas 1920. aastal ja kestis ühtekokku seitse aastat. Parts oli rahvusvahelise haardega tantsija ja koreograaf, keda 1920. aastate keskpaigas hindasid kõrgelt mitmed siinsed kriitikud. Üldine positiivne hoiak Partsi suhtes muutus, kui tema tantsupartneriks sai 1926. aastal Herman Kolt-Oginsky (ka Heiko Kolt või Herman Oginski, 1902–1977). Nende loomingule heideti ette liigset erootilisust, esitletu ei olnud mitmete kriitikute sõnul kunstipärane ning ei sobinud teatrilaval esitamiseks. Partsi ja Kolt-Oginsky looming tegi murelikuks Tartu linnakodanikud, kes nägid selles ohtu noorte kõlblusele (Aa., 1927). Teadaolevalt oli Tartu koolijuhatause korraldusel kooliõpilastel keelatud 1927. aastal teise etenduse külastamine. Linnaelanike meeoleharm oli kuuldavasti nii tõsine, et plaanis oli segada etendust „mädamunade, kaigaste ja kassikontserdiga“, kõneldi nn Gripenbergi skandaali³ kordumise ohust. (*Ibid.*)

tuleb juttu plastilisest tantsust, väljendustantsust (sks *Ausdruckstanz*) ja avangardistlikust tantsust.

² Tantsuteadlased on feministliku teooria tõlgendusstrateegiaid kasutanud alates 1980. aastatest (Tomko, 2007, lk 103, 105). Suurepärase ülevaate uuritust annab Elizabeth Claire artiklis „Dance Studies, gender and the question of history“ (2017). Eesti tantsulugu on uuritud vähe, eriti soolisest aspektist. Sooliseid suhteid kaasaegses tantsus on uurinud Heili Einasto (2002a, 2002b, 2017).

³ Nn Gripenbergi skandaali seostatakse Soome moderntantsijate Maggie Gripenbergi ja Onni Gabrieli esinemisega 1919. aasta novembris Tartus. Plaanimata etendused katkesid kahel korral kunstihingu Pallas ja kirjandusrühmituse Siuru liikmete vahelesegamise tõttu. Lahvatanud skandaali on põhjalikult analüüsinud Tõnis Tatar (2022).

Erootika on mõiste, mis kerkis Partsi karjääri jooksul esile mitmel korral. Esimest korda kasutas koreograaf seda sõna 1924. aastal, öeldes, et tema element on erootika (Ungari lehtede kirjutused ..., 1924). Huvitaval kombel käsitleti selle perioodi arvutustes meelelisust harva. See-eest Partsi ja Kolt-Oginsky ühise loomingu puhul valdav osa kriitikutest muust ei kõnelenudki. Lisaks erines arvustajate suhtumine nähtusse. Miski ei viita sellele, et erootilisus oleks aastatel 1922–1924 koreograafi renomeele negatiivset mõju avaldanud: kriitikud väärtustasid Partsi nii koreograafi kui tantsijana. See-eest 1926. ja 1927. aastal andis tantsude erootiline sisu kriitikutele põhjust seada kahtluse alla Partsi ja Kolt-Oginsky tõsiseltvõetavuse kunstnikena.

Artiklis uurin, kuidas väljendus kriitikute sõnul erootilisus ehk meelelisus Partsi loomingus kolmel loomeperioodil: aastatel 1920–1921, 1922–1924 ja 1926–1927. Lisaks analüüsin, miks mõjus Partsi looming ühel juhul skandaalsena, teisel juhul mitte ning mille poolest erines presenteeritud erootika kahel viimasel loomeperioodil. Peamiseks allikaks on toonased retsensioonid. Kuna valdav osa kriitikutest oli meessoost, kes oma arvutustes andsid hinnangu vastassoost tantsija sooritusele, kätkeb uurimisküsimus implitsiitselt sooperspektiivi.

Elmerice Parts – uue aja naine

Lavakunstide arenguks ja õitsenguks lõi soodsa pinnase linnastumine, mis oli eriti intensiivne eelmisel sajandivahetusel ja esimese maailmasõja algusaastatel (Ainsaar, 1997, lk 43). Tihedalt asustatud aladel oli lihtsam publikut ligi meelitada. Suuremad sissetulekud ja üha odavamad tööstustooted tõid kaasa kõrgema elatustaseme ja laienuvad tarbimisühiskonna. Uued liiklusvahendid, nende seas rongid, muutsid reisimise varasemast mugavamaks, märkimisväärselt lühenes reisimisele kulunud aeg. Sellega seoses muutus enese täiendamine välismaal ja külalisetenduste korraldamine senisest lihtsamaks.

1910. aastatel oli siinseks moodsa tantsu keskuseks Tartu oma uuendusmeelsete üliõpilastega. Tartus elasid Elmerice Parts ja Ella Ilbak. Võimalik, et just moodsa tantsu õppimise eesmärgil kolis 1910. aastate

teises pooles ülikoolilinna Gerd Neggo. Neist kõigist said elukutselised tantsijad ja koreograafid, kes panustasid märkimisväärselt eesti tantsukunsti arengusse.

Partsi, Ilbaku ja Neggo julgus ning ettevõtlikkus olid omas ajas erandlikud. Patriarhaalne kultuurinorm, mis määras naise kodusesse ja mehe avalikku sfääri, oli küll hakanud murenema, kuid muutus aeglaselt. Veel 1920. aastatel arutati Eesti konservatiivsetes ringkondades selle üle, kas naine on piisavalt võimekas mehega võrdselt ametialadel tegutsema (Reinfeldt, 2013, lk 17). Ajalehtedes ilmusid artiklid naiste ebapädevusest tööks juhtivatel ametikohtadel (R. Tamm, viidatud Reinfeldt, 2013, lk 17 j) ning intellektuaalse töö kahjulikkusest naise vaimsele tervisele (Kleitsman, 1925, lk 13). Sõdadevahelises Eestis üldlevinud arvamuse kohaselt olid naise peamised ülesanded laste sünnitamine ja kasvatamine ning majapidamise ja abikaasa eest hoolitsemine.

Tantsijakarjäär oli alternatiiv taolisele elule, andes naistele võimaluse iseseisvaks eluks. Lisaks majanduslikule iseseisvusele sai naine tantsijana võimaluse teostada end erialaselt. Kuna tantsu peeti naiste alaks, oli ühiskonnal suhteliselt kerge aktsepteerida tantsija ja koreograafina töötavat naist (Kolb, 2009, lk 97–98, 105). Tantsu õppimine ei olnud kõigile soovijatele võimalik. Eriala omandamiseks tuli ette võtta reis välismaale, mille eeldus oli vanemate või – juhul kui naine oli abielus – abikaasa nõusolek, vabadus kodustest kohustustest, teatav varaline kindlustatus ning keelteoskus. Elmerice Partsil olid kõik need tingimused täidetud. See võimaldas tal justkui möödaminnes lausuda: „Lugesin 1913. a. kusagilt ajakirjast välismaal olevast iluliikumisest. See haaras mind nii, et istusin rongile ja sõitsin Berliini“ (Pert, 1934, lk 157). See eristas teda kolleegidest – ei Ella Ilbakul ega Gerd Neggol ei olnud oma karjääri alguses sellist majanduslikku sõltumatust.

Partsi õpetajaks sai 1913. aastal Hade Kallmeyer. Võimalik, et tõuke Saksamaale sõiduks andis talle Maggie Gripenbergi esinemine samal aastal Eesti Rahva Muuseumi peol. Kuna tulevane tantsijanna kuulus muuseumi uuema kunsti toimkonda (Õunapuu, 2003, lk 39), võttis ta peost suure tõenäosusega osa. Tagasi Tartus, asus Parts õpitud omakorda teistele edasi

andma. 1914. aastal alanud kursusel osales teiste seas Ella Ilbak. 1915. aastal esines Parts koos oma õpilastega Vanemuise peoõhtul. Tegu oli teadaolevalt esimese tõsiseltvõetava plastilise tantsu ettekandega Eesti tantsijate poolt. Enne soolokarjääri algust astus Parts üles Saloména Paul Pinna samanimelises lavastuses Tallinna vanas Draamateatris. Lavastus esietendus 1919. aasta oktoobris. Mainimata ei saa jätta, et näidendi lavastamise idee oli ka Partsil. Ajaleheartikli kohaselt olid Tartu asjaarmastajad Partsi juhendamisel sama aasta augustis ette valmistamas Wilde'i näidendi lavaverisooni (Osc. Wilde "Salome" Tartus, 1919).

Järjepidevat tegevust tantsija ja koreograafina alustas Elmerice Parts 1920. aastal. Kaks aastat hiljem täiendas ta end Berliinis Jutta Klamti tantsukoolis. Suure osa ajast veetis Parts järgnevatel aastatel välismaal, peamiselt Saksamaal ja Suurbritannias. 1920. aastate kesksajaks oli temast kriitikute sõnul kujunenud üks Eesti hinnatumaid tantsijaid. Kriitikute hoiak tema suhtes muutus 1926. aastal, kui tema tantsupartneriks sai Herman Kolt-Oginsky. Partsi rahvusvaheline karjäär tantsijana lõppes umbes 1927. aastal. Pärast seda töötas ta tantsuõpetajana Tartus, keskendudes peamiselt stiliseeritud rahvatantsude loomisele ja õpetamisele. 1944. aastal põgenes ta Saksamaale, olles enne seda püüdnud tulutult taotleda Saksa Riigi kodakondsust. 1950. aastal emigreerus Parts Ameerika Ühendriikidesse, kus ta suri 1974. aastal.

1909. aastal abiellus Elmerice õigusteadlase, riigikohtuniku ja ühiskonnategelase Kaarel Partsiga (1873–1940). Eesti-Soome kirjanik Aino Kallas on tantsijanna abikaasat meenutanud järgmiselt: „Erakordne kooslus muide: kuivade seadusepügalate äraostmatu tõlgendaja ja samal ajal kõigi kunstide harras kummardaja ja teenija. Paremat, omakasupüüdmatumat, rüütellikumat mõistjat oma noil aegadel veel sinna-tänna kobavatele ja tärkavatele kunstipürgimustele ei oleks Elmerice-proua võinud naljalt leida“ (2012, lk 144). Nende peres kasvas kolm kasulast, kelle eest kandis hoolt pere teenija (Pärtelpoeg, 2002), bioloogilisi lapsi neil ei olnud. Võib oletada, et Kaarel Parts oli oma olemuselt igati liberaalne, sh ei olnud talle probleemiks abikaasa erialased pürgimused ega kodust eemal viibimine. Tõsiasi, et nii mõnelgi naisel oli 1920. aastatel

võimalik jätkata erialast tööd pärast abiellumist, osutab sellele, et uute naiste kõrvale olid tekkinud n-ö uued mehed – need, kelle silmis naise võimekus ei piirdunud koduste toimingutega.⁴

Erootika ja varane moderntants

Enne kui annan ülevaate empiirilistest allikatest, kirjeldan põgusalt moderntantsu ja erootika vahelisi suhteid 1920. aastatel. Valdav osa moderntantsijatest nii siin kui ka välismaal püüdis vältida seksuaalse sisuga tantse. Kultuurisotsioloog Ulrike Wohleri sõnul olid plastiline ja väljendustants kodanlikud nähtused: nimetatud tantsuvormid esindasid põhiliselt kodanlike väärtusi, mida esitati peamiselt kodanlastest koosnevale publikule. Kodanlike arusaamade kohaselt tuli keha, mida tantsija enese väljendamiseks kasutas, „puhastada” seksuaalsusest, tungist, erootikast, erootilisest kiirgusest“. (Wohler, 2009, lk 70–71, 76) Seksuaalsust kiirgav ja väljendav keha välistas Wohleri sõnul kodanlase jaoks igasugused seosed kunsti ja kunstipärasega.⁵

Varases moderntantsus domineerisid „kõrged“ ja „ülevad“ teemad (Scheier, 1992, lk 175). Usuti, et keha kaudu oli võimalik väljendada „sisemisi tõesid“ ja hingelisi tundmuseid (Klein, 1994, lk 182). Sellega sai kehast vahend, mis kõneles millestki, mis asus väljaspool teda ennast. Parimal juhul lakkas keha vaataja jaoks olemast, tehes sel moel ruumi tantsija ekspressioonile, väljendusele. Ella Ilbak, plastilise tantsu üks kaalukamaid esindajaid Eestis, tões: „Õieti näeme vaevalt tantsija ainelist keha, just nagu lugedes raamatut ei näe trükitud tähti, nagu vaadeldes pilti ei näe kuivanud värve lõuendil. Me näeme seespool pakitsevat inimest“ (1918). Ilbak lahutab siin inimese, kes „pakitseb seespool“, tema kehast;

⁴ Kaarel Partsi kõrval võib esile tõsta Gerd Negro abikaasat Paul Olakut ja Estonia teatri koreograafi Rahel Olbrei abikaasat Hanno Kompust. Ella Ilbak ei abiellunud.

⁵ Stiinjuures on oluline mainida, et alastus ja seksuaalsus ei olnud põhjuslikus seoses. Toona usuti „seksuaalsusest“ vaba alastuse võimalikkusesse, teisisõnu „loomulikku“ alastusse. Ulrike Wohleri sõnul kehastas väljendustants „puhast“, „kunstiliselt väärtuslikku“, „loomulikku“ ja sellega jäika, see tähendab ranget ja puritaanlikku varianti alastitantsust, kus keha on asekualiseeritud loomulikkuse ideoloogia poolt (2009, lk 72). See kehtis ka plastilise tantsu kohta. Idee „loomulikust“ alastusest olid seotud Saksa Riigis toona populaarsete liikumistega, nagu *Lebensreformbewegung* ehk elureformi liikumine ja *Freikörperkultur* ehk vaba keha kultuur.

keha saab midagi, mis takistab inimeseni jõudmast. Gerd Neggo, üks peamiseid väljendustantsu esindajaid Eestis, oli veendunud: „Isegi tantsija keha on ainult tööriist, ainult vahend otstarbe saavutamiseks. Tants üksnes on suverään“ (1927). Sarnaselt Ilbakuga kaotab ka Neggo keha lavalt, jättes lavaõiguse vaid tantsule.

Koreograafid, kes ei jaganud teatriinstitutsiooni kodanlikke väärtuseid, pidid leidma endale muu mängupaiga. Nii esinesid varietees teiste seas need tantsijad, kes kritiseerisid olemasolevaid sotsiaalseid suhteid, mõtestasid ümber ja seadsid kahtluse alla keha, soo ja seksuaalmoraaliga seonduvat ja/või kujutasid oma loomingu seksuaalselt laetud alastust (vastupidi väljendustantsu asekuaalsele alastusele) (Wohler, 2009, lk 71). Wohleri (2009) sõnul esindasid nad avangardistlikku lavatantsu.

Üheks olulisemaks avangardistide seas oli alastitantsija Anita Berber – Weimari Vabariigi öökuninganna, kes mõjus šokeerivalt ühiskonnas, kus kõik sotsiaalsed ja moraalsed piirid olid kokku varisenud (Herold-Zanker, 2021, lk 66). Berberi repertuaari kuulusid tantsud, mis käsitlesid sõltuvust, valu, iha, hullust ja suremist (*ibid.*, lk 69). Mitmed neist olid pühendatud kehalistele elamustele ja kogemustele. Avangardistlike tantsijate jaoks ei olnud keha vahend millegi kehast väljapoole jääva väljendamiseks, nende sooviks oligi väljendada kehalisi elamusi. Sellega tõid nad rambivalgusesse üldiselt madalaks ja patuseks peetud keha. Tantsu-uurija Alexandra Kolb (2009, lk 207, 209) on veendunud, et Berberi eesmärk ei olnud pakkuda oma vaatajatele erootilist rahuldust, vaid „peegeldada ja tõlgendada kaasaegse maailma tumedat poolt“. Kirjaniku ja tantsija Lucinda Jarretti sõnul püüdis Berber luua erootilist kunsti, mis oli Euroopas uus (viidatud Wohler, 2009, lk 83 j).

Siinkohal ei saa mainimata jätta fakti, et 1926. aastal ristusid Berberi ja ta toonase (tantsu)partneri Henri Châtin Hofmanni teed Partsi ja Kolt-Oginsky omaga. Mõlemad duod esinesid Hamburgi revüüteatris Alkazar, esimene kavaga „Erootika ja ekstaasi uued tantsud“, teine kavaga „Valla päästetud kired“. Missugused olid täpselt tantsijatevahelised suhted, vajab veel selgitamist.

Empiirilised allikad

Siinse uurimuse põhiline meetod on allikakriitika ning peamine allikas tolleaegsete tantsude retseptioon. Arvustusi analüüsid tuleb arvestada sellega, et tegu on eelkõige avaldamiseks mõeldud tekstidega: neid iseloomustavad lühidus ja ülevaatlikkus. Oma roll on ajalehetoimetusel, kes otsustab, kas etendust kajastada või mitte ning kellele see töö usaldada. Seejuures ei ole arvustus eraldiseisev arvustajast, vaid hinnanguline tekst, mis peegeldab autori maitset ja tema esteetilisi tõekspidamisi. Kirjutajast sõltuvad nii tantsunumbrid, millele autor oma arvustuses tähelepanu pöörab, aspektid, mida ta ühe või teise tantsu juures esile tõstab, kui ka tantsule antav hinnang. Arvestada tuleb sedagi, et arvustused on läbi imbinud tolle aja kultuurinormidest, sh soorollidest.

Uurimus tugineb eestikeelsetes meediaväljaannetes ajavahemikul 1920–1927 ilmunud tekstidele. Kokku õnnestus mul leida 31 arvustust ning 68 muud artiklit. Enamik arvustusi on ilmunud päevalehtedes Postimees ja Päevaleht. Lisaks on teemakohaseid artikleid avaldanud järgmised ajalehed ja ajakirjad: AEG, AGU, Kaja, Kiri ja Kunst, Koit, Looming, Lõuna-Eesti, Naesterahva Töö ja Elu, Oma Maa, Põhja Kodu, Pärnu Postimees, Pärnu Päevaleht, Rahva Sõna, Sakala, Tallinna Teataja, Vaba Maa, Vaba Maa Pärnu väljaanne ja Üliõpilasleht. Tuvastada oli võimalik 15 artikli autorid – kõik nad olid mehed. Kuna enamik arvustustest oli signeerimata (7) või signeeritud mulle tundmatu pseudonüümiga (8), ei ole kahjuks võimalik öelda, kas kriitikute hulgas oli naisi. Tuvastatud autoritest kõige produktiivsem oli teatritegija Voldemar Mettus (kokku 6 artiklit aastatel 1921, 1923, 1924, 1926, 1927), talle järgnesid kirjandus- ja teatrikriitik Rasmus Kangro-Pool (2 artiklit aastatel 1926 ja 1927) ning kirjanik Hugo Raudsepp (2 artiklit aastatel 1923 ja 1924). Kirjanikud Bernhard Linde (1926), Karl Ast-Rumor (1927) ja Johannes Semper (1926) ning teatritegija Hanno Kompus (1921) on kirjutanud ühe artikli. Teadaolevalt ainus naine, kes võttis Partsi esinemisega seoses sõna, oli teatripedagoog ja näitleja Lulu Kitzberg-

Pappel. Tema sõnul pakkus tantsijanna midagi erilist: „Meile õhkub vastu puhas kunst, äranärvetamata jõud ning mõttekus“ (1921).

Niisiis, pilt, mis uurijale täna avaneb, sõltub suures osas just nendest (mees)autoritest. Enamik neist tundis suurt huvi moderntantsu vastu ning külastas innukalt tantsuetendusi nii kodu- kui välismaal. Teatavasti nägi Kangro-Pool Hamburgis Rudolf von Labani tantsulavastust (R. K.-P., 1924), lisaks jälgis ta väidetavalt Labani stuudio õppetunde (R. K.-P., 1927). Semper külastas Mary Wigmani ja Tanzbühne Labani tantsuetendusi Berliinis (Semper, 1982a, lk 147, 1982b, lk 199). Laban oli Gerd Negro õpetaja, ja tõsiasi, et mitmed kriitikud olid kursis tema teooria ja loominguga, tagas Neggole teadliku arvustajaskonna. Partsil seda õnne ei olnud. Puuduvad andmed, et siinsed kriitikud oleksid lähemalt tuttavad olnud tema õpetajate ja kolleegide (Jutta Klamt, Anita Berber) loominguga.

Lisaks arvustustele on uurimuses kasutatud ajaleheartikleid, mis tutvustavad esinemise eel Partsi loomingut potentsiaalsele vaatajale, kajastavad tema tegemisi välismaal ja kajastavad koreograafi loomingu vastuvõttu väljaspool Eestit. Hindamatud on Partsi kirjutatud artiklid, mis võimaldavad kõlada kunstniku häälel ja avavad mingil määral tema nägemust tantsukunstist. Kõige informatiivsem on tema vastus Rasmus Kangro-Pooli kriitilisele arvustusele 1926. aastal, millest tuleb juttu allpool. Kõige lähemale on tantsija esitusele võimalik saada tantsupoosides tehtud fotode abil. Viimaste puhul tuleb arvestada tõsiasjaga, et tegu on stuudioülesvõtetega, kuna toonane tehnika ei võimaldanud etenduse ajal pilti teha. Esitatud tantsude pealkirjadest ja kasutatud saatemuusikast annavad ülevaate kavalehed. Koreograafi märkmed ega filmiülesvõtted (kui neid oli) säilinud ei ole.

Partsi lavalooming

Selles peatükis vaatlen arvustustele tuginedes, kas ja kuidas avaldus erootika Elmerice Partsi tantsuloomingus eri loomeperioodidel. Tantsijakarjääri alguses, aastatel 1920–1921, ei viita ükski allikas meelelisusele või erootilisusele Partsi tantsudes. Kuigi sinne eestikeelne

meedia ei tõstnud ka järgneval loomeperioodil (aastatel 1922–1924) esile erootilisust tantsijanna loomingus, viitavad ülejäänud allikad siiski millelegi muule. Kolmandal ehk viimasel loomeperioodil (aastatel 1926–1927) oli erootika tema ja Herman Kolt-Oginsky loomingus mitme kriitiku sõnul lausa häirivalt esiplaanil. Tõsiasi, et tartlaste jaoks kujutasid duo esitatud tantsud ohtu noorte kõlblusele, tõendab, et tegu ei olnud mõne üksiku konservatiivse kriitiku nägemusega. 1925. aasta kohta andmed puuduvad.

Kui lillevarre pehme õõtsumine (1920, 1921)

1920. aastate alguses domineeris arvustustes rõõmus, ilus, graatsiline, veetlev, heatujuline ja vallatu kuju, kes lendles kergelt läbi ruumi. Hanno Kompuse sõnul „käte heljutamine [„Berceuses“] edes-tagasi vallandas kujutluse millestki nii õrnast, lüürilisest, muretust, mille iseloomustuseks ei leia sõnu. [---] Kui lillevarre pehme õõtsumine leeve tuule käes“ (1921). „Ringmäng“ heljus kriitiku sõnul vaatajatest mööda *nagu kevadine muinasjutt*, tähelepanu jagus tantsijanna *mänglevale graatsiale, hingelisele rõõmule ja õhulisele kostüümile* (A. G., 1921). „Pizzicato“ oli tundmatu kriitiku arvates täis *päikesepaistelist vallatust ja naiivsust* (Waatileja, 1921), „Kobold“ oli *heast tujust ülevoolav* (A. G., 1921). Nimetatud tantsudest erines Sibeliuse „Ämblik“, mis oli täis *õudust ja verejanu* (*ibid.*). Arvustused manavad silme ette erinevad loodusnähtused. Esitatu mõjus kriitikute väitel ebamaise, isegi muinasjutulisena. Üks kirjanik ja luuletaja olevat Partsile pärast esinemist kirjutanud: „Teie näitasite meile oma ilmumisega kaotatud ja jälleleitud muinasjuttu“ (Pr. Elmerice Partsi plastiliste ..., 1921).

Tundub, et kehalisi kogemusi koreograaf sel ajal oma tantsudes ei kirjutanud, kuigi huvi nende vastu oli tõenäoliselt olemas. Partsi repertuaari kuulus kõnealusel perioodil nn Salomé tants, mis pärines samanimelisest lavastusest. Kui kuskilt erootilisi motiive otsida, siis ehk sealt: andis ju Salomé tants võimaluse kujutleda hukatuslikku erootikat. Kriitikute sõnul ei mõjunud tants hukatuslikult ei teatri- ega tantsulaval, küll aga kirjeldati tantsu *kirglikuna* (Waatileja, 1921). Kompuse meelest mõjus esitatu tantsulaval lausa *lapselikuna*, kuna puudus Heroodese ihar

pilk, kellele teatrilavastuses Salomé oma võrgutavat tantsu tantsis (1921). Tundmatu kriitiku sõnul sisaldas tants *ekssootilist metsikust*, kuid suutis sellest hoolimata pakkuda momente, kus *plastiline ilu mõjule tuli* (A. G., 1921). Teisisõnu, esitatu jäi metsikusest hoolimata kunsti piiridesse ja pakkus visuaalset naudingut. Parimal juhul lakkas keha vaataja silmis üldse eksisteerimast. „India jumalat“, mis oli Voldemar Mettuse hinnangul tehniliselt raske tants, esitas Parts *mängeldes*, mis andis vaatajatele võimaluse *koonduda tema hingelise külje peale* (W. M-s., 1921).

Ühtegi fotot 1920. aastate algusest ei ole teadaolevalt säilinud. Läti kunstnik Reinholds Kasparsons on kujutanud tantsijannat esitamas „Valssi“, joonistus ilmus 1921. aastal Läti ajakirjas Svare (nr 48). Pildil on kujutatud tantsijannat pikas õhukeses kleidis; kleidi lõhikud paljastamas tema paljaid jalgu ja varbaid. Kleidi ülemine osa näib tantsijanna kehaga ühte sulanduvat, rõhutades reformkleidi „loomulikkust“. Kunstnik on tabanud tantsijanna väikeselt hüppelt, ta toetub ühele jalale, teine jalg on sirutatud natuke tahapoole; randmest lõdvad käed on tõstetud pea kohale. Tantsijanna liikumine on kerge ja loomulik. Tema nägu on suunatud ülespoole, silmad on suletud, näol valitseb rahulolev naeratus.

Täis hoogu ja jõudu (1922–1924)

1922. aastal täiendas Parts end Jutta Klamti juures Berliinis, õpingutele järgnes debüüt Blüthneri saalis – toona Berliini ühes olulisemas etendusasutuses. Oktoobris alustas tantsijanna suuremates Eesti linnades ringreisi kavaga „Uued tantsud“. Mis oli esimese loomeperioodiga võrreldes muutunud? Koreograafi sõnul oli ta selja keeranud „plastikale oma leevete, vormiümmarguste, veidi magusate ülale küünitavate liigutustega“, sest taoline kunst ei ole võimeline kõnetama *praegust ajavaimu* (Parts, s. a.). Parts oli teadlik, et sellest tulenevalt võisid plastilise tantsu austajale näida tema liigutused *nurgeliste ja äkilistena* ning tema tants tunduda *liiga brutaalse ja mitte „ilusana“*. „Minu tantsus peab avalduma spontaansus, jõud ja kirg,“ konstateeris tantsijanna. (Elmerice Partsi tantsuõhtu Estonias, 1923) Partsi näisid huvitavat tugevad, ülevoolavad tunded; sellised, mis haaravad kaasa ja panevad ümbritseva unustama. Kõnealuselt ajajärgust pärineb Partsi väide, et tema element on

erootika (Ungari lehtede kirjutised ..., 1924) – oma aja kohta sündsusetult julge väljaütlemine.

Eesti kriitikute suhtumine Partsi oli neil aastatel toetav ja tunnustav: kriitikute sõnul oli temast kujunenud tehniliselt võimekas tantsija, kelle tantsulooming oli *kaasakiskuv* ja esitus *hingestatud*. Positiivsele suhtumisele vaatamata jäi toonane kriitika koreograafi loomingu iseloomustamisel võrdlemisi abituks, eriti kui võtta arvesse esinemise eel ilmunud artiklite asjalikku sisu. Arvustused olid üldsõnalised ja sisaldasid vähe infot selle kohta, mida laval esitleti. Mõisted, mida kriitikud enim Partsi ja tema loomingu iseloomustamiseks kasutasid, olid *temperament*, *hoog*, *jõud* ja *joovastus*.

Kuidas olid sel ajajärgul Partsi loomingu lood erootikaga? Peatun siinkohal tantsu „Erootika“ (ilmselt edasiarendus nn Salomé tantsust) retseptisioonil. Hugo Raudsepa sõnul kujutas tants *puhtnaiselikku alistumist* (H. R., 1923). „Erootika käsitus, rütm, iga samm ja poos mõjus ehtsana, kütkestavana, sütitavana,“ kirjutas tundmatu kriitik (R., 1924). Arvustajate meelest oli esitatu *kirglik* ja *kütkestav* (Pr. Elmerice Partsi tantsu õhtu..., 1922; Pr. Elmerice Parts..., 1923; -a-, 1924). Voldemar Mettuse hinnangul oli tantsus omajagu *taltsutamatus* (W. M.-s., 1924). Need repliigid ei kõnele millestki piire ületavast.

Veidi teistsuguse pildi Partsi esinemisest maalivad muud allikad. Berliini ajalehes Die Freiheit ilmunud arvustuse kohaselt kujutati laval kehalisi naudinguid: „Ja kuidas ta 'Erootikas' sümboliseeris kurameerimist, naudingut õndsat tunnet ja teostust“ (cm., 1922). Tartu saksakeelse ajalehe tundmatu arvustaja kõneles tantsuga seoses *lämmatavast meelelisusest* (-a-, 1922). Nii Raudsepp kui Tartu saksa lehe autor peavad sealjuures vajalikuks toonitada, et Partsi loomingu jääb kunsti piiresse (*ibid.*; H. R., 1923). Võimalik, et mõned esitatud tantsudest olid ohtlikult lähedal piirile kunsti ja mittekunsti vahel, mistõttu kiirustasid Partsi suhtes positiivselt meeletatud kriitikud kinnitama, et tegu on kunstiga.

Lisaks retseptisioonile on säilinud Friedebert Tuglase read Artur Adsonile: „Lähnen siiski täna Partsi tantsu vaatama. Hyppab ypris ropult; pole ma sarnaseid õhuvanni võtmisi varem isegi Moulin Rouge'in näind,

nagu olid ta tantsud esimesel õhtul, nädal aega tagasi“ (Adson, Tuglas, 2011, lk 394). Tuglas kasutas nähtu kohta küll sõna „ropp“, kuid otsustas tantsuetendust veel korra vaatama minna. Talle ei olnud tantsukunst võõras: nii et ainult roppusega ei saanud siin tegu olla, vastasel juhul ei oleks ta seda uuesti vaatama läinud. Iseasi, kuivõrd kõrgelt hindas kirjanik Partsi kunsti. Võrdlus Pariisi varieteeteatri Moulin Rouge'iga lubab oletada, et mitte kuigi kõrgelt.

Tuntuimad fotod kõnealusest perioodist on tehtud Anny Eberthi ateljees Berliinis. Ühel neist näeme tantsijannat ekspressiivses tantsupoosis: ta toetub parema jala päkale, teine jalg on põlvest kõverdatud ja tõstetud üles; tema ülakeha on painutatud vibuna taha (foto on hoiul Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis). Käed, üks küünarnukist rohkem, teine vähem kõverdatud, on tantsijanna tõstnud ülespoole, tema sõrmed on harali. Parts kannab fotol „oriendist“ inspireeritud kaheosalist dekoreeritud nappi kostüümi. Tema randmeid ja pahkluid kaunistavad metallornamendid. Kuigi tantsijanna nägu ei ole fookuses, võib aimata naeratust ta näol.

Joonis. Elmerice Parts 1920-ndate teisel poolel Berliinis. Foto: Atelier Eberth

Partsi loomingus oli aastatel 1922–1924 kriitikute sõnul kirge, jõudu ja hoogu, see haaras vaatajat, kiskus ta kaasa. Säilinud allikad lubavad oletada, et nii mõnigi tantsunumber võis olla tavapäratult julge, skandaali need sellest hoolimata ei tekitanud. Seda ei saa öelda järgmise loomeperioodi kohta.

Rindade iharad liigutused (1926, 1927)

Viimasel loomeperioodil tantsis Parts koos Herman Kolt-Oginskyga. Nende ühine looming tekitas Eestis skandaali. Kriitikute arvamused läksid pea kõigi tantsude puhul lahku. Ainus tants, mida arvustajad üksmeelselt kiitsid, oli „Morfium b“. Tants kujutas raudse halastamatusega morfiumi nõrgendavat ja hävitavat mõju inimkeha ja -hingele, mis väljendus jõuetult kramplikus liikumises ja vastupanuta meeleheidet kujutavas miimikas (W. M-s., 1926). Rohkelt vastukaja sai kriitikutelt „Masin nr 13“, tants, mille sisuks oli kriitikute sõnul masina jäljendamine. Tundmatu kriitiku meelest sisaldas tants mehaanilisi liigutusi ja asendeid ning seda esitati *masinamüra* saatel (Parts-Oginsky tantsuõhtu, 1927).

Partsi ja Kolt-Oginsky poolehoidjad, nende seas Voldemar Mettus ja Bernhard Linde, kiitsid tantsijaid, et nad on tantsukunsti uuendanud akrobaatiliste elementidega. Vastased, eesotsas Rasmus Kangro-Pooli ja Johannes Semperiga, heitsid neile ette teatrilavale sobimatu erootika presenteerimist.⁶ Pooldajad erootikast ei kõnelenud – võimalik, et nad ei näinud selleks põhjust. Ühes artiklis tunnistas Linde (1927), et Partsi tantsudes on „palju riskantseid kohti, kuid alati peatub see õigel ajal piiril, mille ületamine oleks kunsti surm“. Niisiis, oht oli justkui olemas, kuid tema hinnangul see ei realiseerunud. Linde sõnul tulenesid etteheited sellest, et Partsi ja Kolt-Oginsky tantsudes oli „ohtralt harilikust lahkuminevat ja uudset“. (*Ibid.*)

Kahjuks ei selgu arvustustest, mida kriitikud erootikast kõneldes täpselt silmas pidasid. Mida nad siis kirjutasid? Kangro-Pooli sõnul oli tantsudes „magusat himutsemist vanemais liigutusi“ (R. K.-P., 1926). Siit

⁶ Kangro-Pool ei olnud esimene, kes Partsi ja Kolt-Oginsky esinemist kritiseeris, kuid tema arvustus pälvis enim tähelepanu. Talle vastasid Parts (1926) ja Mettus (1926), kellele omakorda vastas Semper (1926).

võiks justkui järeldada, et Partsi ja Kolt-Oginsky loomingus leidis käsitlemist meeleline, seksuaalne iha ning kasutati suguaktile viitavaid liigutusi. 1927. aasta arvustused olid 1926. aasta omadest informatiivsemad. Nende väärtust kahandab see-eest kriitikute üldine hukkamõistev hoiak: kuskilt ei aimu tantsijate taotluste mõistmise püüet (v.a Mettuse arvustuses, vt W. M-s., 1927). Tundmatu kriitik täheldas, et tantsijanna „kisub [...] tugevasti silmi, väänab keskkeha ja hargitab sääri” (Parts-Oginsky tantsuõhtu, 1927). Ast-Rumor mainis oma artiklis „suuammutamist ja puusade ning reite vingerdamist“. Kriitiku sõnul paljastas Parts laval *kanikaid*, *naba* ning *kubet*. (Rumor, 1927) Tantsus „Naine“ kujutas tantsijanna Kangro-Pooli väitel naist „rindade iharate liigutuste ja kokkutõmmatud õlgadega“, tehes „kõhutantsulikkude puusa ussilisi liigutusi“, mis „tulid ebavoolavalt kandilised ja mõjusid tõukavalt“ (R. K.-P., 1927). Tundmatu kriitik võrdles Partsi erootikat margariiniga: „see pole eht, vaid ülepakkuv, pealetükkiv, superlatiivides kriiskav oma n.n. pahelisuses“ (Parts-Oginsky tantsuõhtu, 1927). Kahjuks ütlesid kriitikud harva, milliseid tantsunumbreid nad täpselt silmas pidasid; kindlasti ei koosnenud kogu kava erootilistest tantsudest. Õeldust jääb mulje, nagu oleks laval esitatud midagi nilbet, ebameeldivat ja eemaletõukavat. Mitmete kriitikute sõnul ei olnud esitatu näol tegemist kunstiga. Seda väites kuulutati Partsi ja Kolt-Oginsky looming ühtlasi teatrilavale sobimatuks.

Arvustusi tähelepanelikult lugedes selgub, et kriitikutele ei olnud probleemiks mitte tantsude erootiline sisu, vaid see, kuidas erootikat laval esitati. Semper ja Kangro-Pool olid seisukohal, et selleks, et erootikat oleks võimalik käsitleda kunstina, tuleb teda eelnevalt *töödelda*, ta peab saama *transformeeritud* millekski muuks (R. K.-P., 1927; Semper, 1926). Oma artiklis puudutas Semper põgusalt kehaga seonduvat. Tema sõnul tuleb keha – „aine, mis iseenesest juba erootilisem on kui kõigi teiste kunstide materjal“ – *ohjeldada*, enne kui ta saab *kunsti puhastet materjaliks* (Semper, 1926). Sel moel on kriitiku meelest võimalik vältida seksuaalsust, mis välistab kunstipärasuse. Semper sidus kunsti lahti ohjeldamata kehast, astudes sellega kodanlaste leeri. Tema hinnangul sisaldas tantsijate looming

ümbersulatamata loodust ja temperamenti. Parts rõhutas oma loomingus seda, mis pidi *allasurutuna kaasa helisema* ehk aimuma. (*Ibid.*) Kas ei heitnud kriitikud kunstnikele ette erootika liiga elulähedast kujutamist? Andis see ehk Semperile ja Kangro-Poolile alust rõhutada erootika *transformeerimise* ja *ümber töötlemise* vajadust? Elulähedusse aitas panustada ehk seegi, et Parts ei esinenud üksi, vaid koos meespartneriga.

Kuid mis siis, kui see, mida tantsijatele ette heideti, oli taotluslik? Kangro-Pooli sõnul olid tantsijanna liigutused ebameeldivad – võimalik, et nii need pididki mõjuma. Parts ei pidanud oluliseks „*ilu*“ – seda võib järeldada mõned aastad varem öeldust. Samuti oli ta teadlik tõsiasjast, et tema looming võis mõnele näida *brutaalsena*. Kas võis Partsi ajendada soov kritiseerida kodanlikku arusaama kunstist? Või kannustas teda sensatsiooniiha ja ekstravagantsuse taotlus, nagu on oletanud teatriuuriija Lea Tormis (1967, lk 26)?

Partsi visioonist annab veidi aimu tema vastus Kangro-Pooli arvustusele. Peamine osa Partsi artiklist käsitleb akrobaatikat, erootikat mainib ta vaid ühel korral. Koreograafi sõnul oli tema soov näidata uusi „võimalusi ja perspektiive, [---] et mitte kaotada sidet nüüdisaja elurütmi ja modernelu uute tähistega“. Selleks, et *vormid ja normid* vastaksid käesoleva aja vaimule, pidi muutuma *nii [tantsude] tempo kui aines*. Akrobaatika võimaldas tema sõnul „kõige raffineeritumaid füüsilisi nüansse, kõige abstraktsemaid kujutlusi ja kõige erootilisemat joobumust [---] läbi viia.“ (Parts, 1926)

Kõnealusel perioodil on säilinud väga vähe visuaalset materjali. Siinkirjutajale teadaolevalt ainus foto duost ilmus 1926. aastal Saksa ajakirjas UHU. Pilt pärineb Berliini fotoateljéest Zander & Labisch. Näeme tantsijaid ebaloomulikus ja vähemalt Kolt-Oginsky jaoks ebamugavas poosis. Ta on turiseisus, jalad põlvedest kõverdatud, tema terav ja selge pilk on suunatud tantsijannale, kelle torso ta on haaranud oma jalalabade vahele. Tantsijanna jalad on kergelt põlvedest kõverdatud ja ta nõjatub veidi tahapoole. Tema silmad ja suu on poolavatud, pilk pisut uimane, justkui teispoolsusesse suunatud; poolläbipaistva rätiku alt paistab tantsijanna suu. Kas ta näol on jõuetu naeratus või on tegu hoopis

õela irvitusega? Juhtroll näib selles stseenis kuuluvat Kolt-Oginsky, kelle meelevalduses näib tantsijanna viibivat. Mõlemad tantsijad kannavad kogu keha katvaid liibuvaid tõenäoliselt värvilisi trikoosid.

Keeruline on midagi lõplikku öelda Partsi ja Kolt-Oginsky loomingu kohta: erinesid nii kriitikute hinnangud esitatud tantsudele kui ka tantsude kirjeldused. Seal, kus üks osa kriitikutest nägi uuenduslikku tantsukunsti, oli teiste jaoks tegemist ebamoraalse ja mittekunstipärase meelelahutusega. Võrreldes varasemate loomeperioodidega pani Parts viimasel loomeperioodil rohkem rõhku kehaliste elamuste kujutamisele. Tema ja Kolt-Oginsky loomingu leidis kujutamist narkootikumide mõju inimesele („Morfium b“) ja inimeste muutumine masinateks („Masin nr 13“, hiljem „Masin“). Suure tõenäosusega võib ka väita, et nende nende lavalooming hõlmas seksuaalsusega seotud teemasid. Iseküsimus on, missugusel tasemel seda tehti.

Kokkuvõte

Eelmise sajandi alguses sündinud varane moderntants andis naistele võimaluse olla nii oma loomingu esitaja kui looja. Lavale jõudsid uued teemad ja tegelaskujud. Üks Eesti esimesi moderntantsu esindajaid oli Elmerice Parts. Artiklis vaatlesin, kuidas avaldus kriitikute sõnul eri loomeperioodidel tema tantsudes meelelisus ehk erootika. Näeme, et tugevate füüsiliste elamuste ja tunnete kujutamine muutus koreograafi jaoks aja jooksul üha olulisemaks.

Esimesel loomeperioodil (1920–1921) kuulus tema repertuaari küll võrgutav Salomé tants, kuid kriitikute sõnul ei mõjunud see kuigi sensuaalsena. 1922. aastal tõi koreograaf lavale uue variandi samast tantsust („Erootika“). See õnnestus paremini, olles esimesest versioonist mitmete allikate sõnul tunduvalt meelelisem. Partsi mainele ei näi kumbki tants negatiivset mõju avaldanud olevat. (Iseküsimus on, kuidas oleksid hinnanud „Erootikat“ Partsi hilisemad tulised kriitikud Rasmus Kangro-Pool ja Johannes Semper.) Kõige jõulisemalt tõusis erootika Partsi loomingu esile tema karjääri viimastel aastatel (1926–1927), mil ta esines koos Herman Kolt-Oginskyga. Kui teisel loomeperioodil (1922–1924) ei

pidanud eestikeelne meedia meelelisust Partsi loomingus mainimisväärses, siis järgmistel aastatel muust peaaegu ei räägitudki. Seejuures kõlasid valjemini kriitiliselt meelestatute hääled. Mis tingis kriitikute erineva reaktsiooni Partsi sensuaalsele tantsuloomingule eri loomeperioodidel?

Kultuurisotsioloog Ulrike Wohleri sõnul ei ole kodanluse silmis seksuaalsel kehal midagi ühist kunsti ja kunstipärasega. Partsi loomingu retseptiooni analüüs seda väidet ei kinnita. Näeme, et teatud tingimustel oli sinne kodanlus, kelle hulka kriitikud kahtlemata kuulusid, valmis nägema seksuaalsust väljendavat keha kunstipärasena: teisel loomeperioodil, mil koreograafi repertuaari kuulus tants „Erootika“, hindasid kriitikud tema oskuseid igati kõrgelt. Nii ei selgita kriitikute erinevat reaktsiooni Partsi loomingule aastatel 1922–1924 ja 1924–1926 seksuaalse keha puudumine või selle olemasolu laval.

Ei saa välistada, et kriitikud väärtustasid seksuaalsusest ja erootikast „puhastatud“ kehast enam koreograafi võimekust pakkuda oma loominguga visuaalset naudingut. Nn Salomé tants, hiljem „Erootika“, oli oma olemuselt võrgutav tants, mis pakkus (mees)kriitikutele kindlasti rohkelt silmailu. Partsi hilisem looming seda arvatavasti ei võimaldanud. Tema kujutatud naistegelased erinesid seni nähtutest: koduse õhu asemel hingasid nad sisse oopiumisuitsu, osalesid masinlikustatud suurlinnaelus ning suure tõenäosusega nautisid abieluväliseid suhteid. Partsi loomingus leidsid kajastamist naise kehalised elamused, mida koreograaf kujutas oma kunstiliste arusaamade ja tõekspidamiste järgi. Teame, et Partsi eesmärk ei olnud luua „ilusaid“ ega „meeldivaid“ tantse. Samuti võib öelda, et tema esitlus puudus helgus, kergus ja „ilu“, mida kriitikud ühelt tantsu- etenduselt näikse eeldanud olevat. Nii võibki öelda, et kunstipärasus ei olnud 1920. aastatel seotud mitte niivõrd erootikast ja seksuaalsusest „puhastatud“ kehaga, kuivõrd võimega pakkuda (mees)kriitikutele visuaalset naudingut.

Kasutatud kirjandus

- a- (1922, 20. oktoober). Tanzabend Elmerice Parts. *Dorpater Nachrichten*.
- a- (1924, 19. jaanuar). Proua E. Partsi plastilised tantsud. *Postimees*.
- Aa. [Artur Adson] (1927, 10. aprill). Täna Elmerice Parts ja Herman Oginski. *Päevaleht*.
- Adson, A., & Tuglas, F. (2011). *Paaži ja Felixi kirjavahetus 1917–1944*. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- A. G. (1921, 21. veebruar). Proua Elmerice Partsi plastilised tantsud. *Postimees*.
- Ainsaar, M. (1997). *Eesti Rabvastik. Taani bindamisraamatust tänapäevani*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Claire, E. (2017). Dance Studies, gender and the question of history. *Clio. Women, Gender, History*, 46(2), 161–188.
<https://doi.org/10.4000/cli0.13826>
- cm. (1922, 24. september). Tanzabend Elmerice Parts. *Die Freiheit*.
- Einasto, H. (2002a). Naine – stereotüüpne mõistus. *Teater. Muusika. Kino*, 21(12), 51–60.
- Einasto, H. (2002b). Tantsitud sugu: soolisis eesti 1990. aastate moderntantsus. *Ariadne Lõng*, 3(1/2), 34–49.
- Einasto, H. (2017). Tantsitud Kalevipoeg läbi rahvuslike soostereotüüpide prisma. R. Argus, L. Epner, & P. Viires (toim.), *Philologia Estonica Tallinnensis 2* (lk 85–107). Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Elmerice Partsi tantsuõhtu Estooinias (1923, 13. jaanuar). *Päevaleht*.
- Herold-Zanker, K. (2021). Intermediality and decadent performance in Anita Berber and Sebastian Droste's *Die Tänze des Lasters, des Grauens und der Ekstase* (1923). *Interdisciplinary Journal of Decadence Studies*, 4(2), 64–88.
<https://doi.org/10.25602/gold.v.v4i2.1588.g1702>
- H. R. [Hugo Raudsepp] (1923, 18. jaanuar). Elmerice Parts'i õhtu „Estooinias“. *Vaba Maa*.
- Ilbak, E. (1918, 10. mai). Tants ja tantsjanna. *Postimees*.
- Kallas, A. (2012). *Mu saatuse maa*. Tammerraamat.
- Kitzberg-Pappel, L. (1921, 12. veebruar). Proua Elmerice Partsi plastilised tantsud „Vanemuises“. *Postimees*.
- Klein, G. (1994). *FrauenKörperTanz. Eine Zivilisationsgeschichte des Tanzes*. Wilhelm Heyne Verlag.
- Kleitsman, R. (1925). Naisest. *Eesti Naine*, 9, 10–13.
- Kolb, A. (2009). *Performing femininity: Dance and literature in German modernism*. Peter Lang.
- Kompus, H. (1921, 3. märts). Kaks tantsijannat. *Tallinna Teataja*.
- Linde, B. (1927, 10. aprill). Pr. Partsi ja hra Oginski esinemiseks. *Kaja*.

- Manning, S. (1992). *Feminism, utopianism, and the incompleting dialogue of modernism. A reading of the dances of Mary Wigman*. Ausdruckstanz. Eine mitteleuropäische Bewegung der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Florian Noetzel Verlag.
- Mettus, V. (1926). Elmerice Partsi ja Herman Oginski tantsuõhtu puhul „Vanemuises“ 25. I. 26. *Looming*, 2, 209–211.
- Neggio, G. (1927, 14. jaanuar). Märkmeid uuest kunsttantsust. *Päevaleht*.
- Osc. Wilde “Salome” Tartus (1919, 30. august). *Tallinna Teataja*.
- Parts, E. (1926, 14. veebruar). Elmerice Parts oma tantsu iseloomust. *Päevaleht*.
- Parts, E. (s. a.). Mõningaid mõtteid tantsust. RA_EAA.2111.1.4292.
- Parts-Oginsky tantsuõhtu (1927, 12. aprill). *Vaba Maa*.
- Pert, J. (1934). Eesti kunsttants. *Eesti Noorus*, 6(6), 151–164.
- Pr. Elmerice Partsi tantsu õhtu kolmapäeval 18. oktoobril (1922, 19. oktoober). *Postimees*.
- Pr. Elmerice Parts 6. skp. Endlas (1923, 9. veebruar). *Vaba Maa: Pärnu väljaanne*.
- Pr. Elmerice Partsi plastiliste tantsude õhtu (1921, 22. veebruar). *Päevaleht*.
- Pärtelpoeg, M. (2002, 4. detsember). Mälestuste radadel. *Eesti Kirik*.
<http://www.eestikirik.ee/malestuste-radadel/>
- R., (1924). Tants. Elmerice Parts'i tantsude-õhtu „Vanemuises“ Tartus, 16. jaan. s.a.. *AGU*, 6, 188–190.
- Reinfeldt, K. (2013). *Naise emantsipatsiooni küsimus Eestis 1920. aastatel Postimehe ja Päevalehe põhjal* [Bakalaureusetöö, Tartu Ülikool].
<http://hdl.handle.net/10062/33428>
- R. K.-P. [Rasmus Kangro-Pool] (1924, 20. jaanuar). Kiri Hamburgi kunstielust. *Postimees*.
- R. K.-P. [Rasmus Kangro-Pool] (1926, 12. veebruar). Elmerice Partsi tantsuõhtu. *Päevaleht*.
- R. K.-P. [Rasmus Kangro-Pool] (1927, 12. aprill). Elmerice Partsi ja H. Oginski tantsuõhtu. *Päevaleht*.
- Rumor, K. [Karl Ast-Rumor] (1927, 13. aprill). E. Parts ja H. Oginsky. *Rahva Sõna*.
- Scheier, H. (1992). *Ausdruckstanz, Religion und Erotik. Ausdruckstanz. Eine mitteleuropäische Bewegung der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Florian Noetzel Verlag.
- Semper, J. (1926). Akrobaatikast ja erootikast. *Looming*, 3, 332–334.
- Semper, J. (1982a). Väljavõtteid J. Semperi kirjadest F. Tuglasele Berliinist. *Keel ja Kirjandus*, 3, 146–152.

- Semper, J. (1982b). Väljavõtteid J. Semperi kirjadest F. Tuglasele Berliinist. *Keel ja Kirjandus*, 4, 195–204.
- Tatar, T. (2022). Gripenbergi skandaal kui avangardistliku aktsionismi ilming. *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 31(1–2), 75–97.
- Tomko, Linda J. (2007). Feminine/Masculine. In S. Franco & M. Nordera (Eds.), *Dance discourses: Keywords in dance research* (pp. 101–120). Routledge.
- Tormis, L. (1967). *Eesti balletist*. Eesti Raamat.
- Ungari lehtede kirjutused pr. Elmerice Parts'i esinemisest (1924, 29. mai). *Postimees*.
- Waatleja (1921, 20. jaanuar). Pr. Parts'i plastiliste tantsude õhtu!... *Põhja Kodu*.
- Wohler, U. (2009). *Tanz zwischen Avantgarde und Klassischer Moderne: Anita Berber und Mary Wigman*. Avantgarden und Politik. Künstlerischer Aktivismus von Dada bis zur Postmoderne. transcript.
- W. M-s. [Voldemar Mettus] (1921, 25. veebruar). Elmerice Parts'i plastiliste tantsude õhtu Draamateatris. *Päevaleht*.
- W. M-s. [Voldemar Mettus] (1924, 20. veebruar). Elmerice Partsi tantsuõhtu „Estoonias“. *Päevaleht*.
- W. M-s. [Voldemar Mettus] (1926, 27. jaanuar). Elmerice Parts'i ja Herman Oginsky tantsuõhtu „Vanemuises“ 25. jaan. 1926. *Postimees*.
- W. M-s. [Voldemar Mettus] (1927, 24. märts). Elmerice Partsi ja Herman Oginski tantsu-õhtu „Vanemuises“ 18. märtsil k.a. *Postimees*.
- Õunapuu, P. (2003). Tegelaskond, kes kujundas Eesti Rahva Muuseumi. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVII* (11–45). Eesti Rahva Muuseum.

Anne-Liis Maripuu on Tartu Ülikooli doktorant ja nooremteadur. Tema peamine uurimisvaldkond on Eesti moderntants enne teist maailmasõda. Maripuu on avaldanud mitmeid uurimuslikke artikleid Eesti tantsuajaloost. Uurimisvaldkonna edendamiseks ja populariseerimiseks korraldas Maripuu konverentsi „Rudolf von Laban 140. Ettekanded, töötoad, film, näitus“ (2020) ning kureeris kaht fotonäitust: „Tantsides vabaks. Plastilise tantsu algusaastad Eestis“ (Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum, 2018) ja „Gerd Neggo. „Tants ainuüksi on suverään““ (erinevad näitusepaigad, 2021). anne-liis.maripuu@ut.ee

Anne-Liis Maripuu is a doctoral student and junior researcher at the University of Tartu. Her main field of research is modern dance in Estonia before World War II. She has published several articles dedicated to Estonian dance history. To promote and popularise her research field, Maripuu organised a conference “Rudolf von Laban 140. Lectures, workshops, movie, exhibition” (2020) and curated two photo exhibitions: “Dancing free. Free Dance in Estonia 1913–1944” (Estonian Theatre and Music Museum) and “Gerd Neggo. ‘Dance all alone is sovereign’” (different locations, 2021). anne-liis.maripuu@ut.ee

Abstract

Modern dance is a dance genre that was born at the beginning of the last century. Its first protagonists were women who proved that the work of a choreographer was not overwhelming to them. Female choreographers enriched the concert dance stage with new themes and characters. One of the first modern dancers in Estonia was Elmerice Parts. The main keyword associated with her work was eroticism – the subject area that was avoided by the vast majority of modern dancers back then. The article examines whether and how eroticism was presented in Parts’s work in different creative periods: 1920–1921, 1922–1924 and 1926–1927. The analysis shows that her repertoire included sensual dances in the last two periods. Interestingly the critics reacted to it very differently: in the second period, the local critics paid hardly any attention to it, in 1926–1927 on the other hand her dances caused a scandal. According to some critics her dances could not be considered artful anymore due to their erotic nature. The article takes a close look at the reasons behind the reactions. Where did the line between acceptable and unacceptable sensuality lie in the 1920s? The main sources for the study are reviews of the time, articles on the artist’s work, sketchbooks, and private letters from contemporaries.

Keywords: early modern dance, 1920s, Elmerice Parts, eroticism, artfulness

Menstruatsioon ja häbikasvatus: hilisnõukogude ajal sündinud Eesti naiste mälestused seksuaal- kasvatusest

Kristina Birk-Vellemaa

Teesid

Seksuaalsus on inimkogemuse ja -olemuse üks tuumosasid. Ehkki inimesed on seksuaalses plaanis erinevad, on selles ka aspekte, mis paljusid kogemuslikult ühendavad. Üks neist on menstruatsioon. Menstruatsiooniga on seotud aga häbi ja stigmad, mis mõjutavad menstrueeriva inimese seksuaalset minapilti ja enesekindlust. Käsitlen artiklis seksuaalkasvatuse ja menstruatsioonihäbi seoseid. Artikkel põhineb minu 2022. aastal Tartu Ülikoolis kaitstud magistritööl „Tütarlapsest sirgus naine: seksuaalkasvatuse kogemus ja selle mõju seksuaalse enesekehtestamisele 1971.–1981. aastatel sündinud Eesti naiste narratiivides“. Uurin, kuidas mäletavad selles vahemikus sündinud Eesti naised lapse- ja teismee seksuaalkasvatust ja seda, kuidas nad tajuvad seksuaalkasvatuse mõju oma seksuaalse enesekehtestamisele ja minapildile täiskasvanueas. Kuna intervjueritud töid nii kodusest kui koolis toimunud seksuaalkasvatusest enim esile menstruatsiooni käsitlemist ning selle stigmatiseerimist, häbitunnet ja ebakindlust, kitsendan fookuse menstruatsioonihäbile. Käsitlen ka eri uurijate arusaamu seksuaalkasvatuse ja menstruatsioonihäbi seostest ning menstruatsioonihäbi mõjust seksuaalsele minapildile ja enesekindlusele.

Märksõnad: seksuaalkasvatus, seksuaalsus, menstruatsioon, häbi, soonormid

1. Sissejuhatus

Seksuaalsus on üks inimkogemuse tuumosasid. Kõik inimesed on seksuaalsed olendid, kuid igaüks väljendab, kogeb, tunnetab ja mõtestab seksuaalsust siiski erinevalt. Seksuaalsusega on aga seotud teemasid, mis paljusid inimesi kogemuslikult ühendavad. Üks neist on menstruatsioon.

UNICEF-i (2018) andmetel menstrueerib emakaga inimene oma elust keskmiselt 7 aastat ja elab menstruaatsioonitsüklist menstruaatsioonitsüklisse umbes 40 aastat. Nii on emakaga inimese elukaart käsitlevates tervisenarratiivides keskne koht menstruaatsioonil, ovulatsioonil, viljakusel, perimenopausil, menopausil ja postmenopausil. Teismeliste puhul on menstruaatsioon aga üks keskseid teemasid, mida murdeikka jõudmisega seoses ka seksuaalkasvatuses käsitletakse. Menstruaatsioon, mis käib emaka omamisega kaasas, on ajalooliselt olnud siiski kõike muud kui normaliseeritud, ka seksuaalkasvatuses.

Artiklis uurin, kuidas mäletavad teismeeas kogetud seksuaalkasvatust, sealhulgas menstruaiooni puudutavat infot ja teismeea menstruaatsioonikogemusi, praeguseks keskealised Eesti naised, kes on sündinud vahemikus 1971–1981. Artikkel põhineb mu magistritööl „Tütarlapsest sirgus naine: seksuaalkasvatuse kogemus ja selle mõju seksuaalse enesekehtestamisele 1971.–1981. aastatel sündinud Eesti naiste narratiivides“, milles uurisin hilisnõukogude ajal sündinud Eesti naiste meenutusi seksuaalkasvatusest ja seksuaalkasvatuse tajutavat mõju oma seksuaalse enesekehtestamisele. Siinses artiklis olen magistritööga võrreldes fookust kitsendanud, keskendudes menstruaiooni puudutavatele meenutustele, kuna menstruaatsioon oli teema, mida seoses seksuaalkasvatusega enim esile toodi. Käsitlen ka eri uurijate seisukohti selle kohta, milline on seksuaalkasvatuse ja menstruaationihäbi seos ning menstruaationihäbi mõju seksuaalsele minapildile ja enesekindlusele.

Hilisnõukogudeaegset seksuaalkasvatust on Eestis vähe uuritud, kuid siinse töö kontekstis võib välja tuua folkloristi Andreas Kalkuni (2006) ja kirjandusteadlase Eve Annuki (2015) uurimused, milles keskendutakse ajakirjanduses ja teabematerjalides levinud seksuaalsuse- ja soolisusenarratiividele hilisnõukogude perioodil.

Järgnevates peatükkides annan ülevaate uurimiskäigust ja metoodikast ning pöoran eritähelepanu tundliku teema uurimise eetilistele küsimustele. Seejärel avan menstruaationihäbi teoreetilist raamistikku, käsitlen intervjuueritute kogemuse ajalise paigutuse ja ajastul kehtinud seksuaalsuse diskursuse selgitamiseks Nõukogude Liidu seksuaalpoliitikat

ning seksuaalkasvatustlike teabematerjale. Lõpuks liigun teoreetilisema raami juurest empiirilise ainekstu juurde ning analüüsin intervjueritute mälestusi ja kogemusi seoses seksuaalkasvatuse, häbi ja stigmaga.

2. Uurimiskäik ja meetodika

Empiirilise materjali, mille kogusin välitöödel 2021. aasta juunist novembrini, moodustavad poolstruktureeritud intervjuud 22 naisega. 6 naist osalesid 2 rühmaintervjuus Tallinnas ja Tartus (kummaski 3 osalejat) ning 16 naist individuaalintervjuus, millest 12 toimusid Zoomi platvormi vahendusel. Intervjueritavate leidmiseks jagasin infot sotsiaalmeedias ning otsingus seadsin tingimusteks vaid sünniaastad ja selle, et inimene identifitseeriks end naisena. Tundliku teema tõttu ei ole töös kasutatud intervjueritavate nimesid ega muid tuvastamist võimaldavaid andmeid ning nimede asemel markeerisin intervjuudes osalenud tähestikulises järjekorras eri tähtedega.

Osalejate seas oli nii suures ja väikeses linnas kui külas kasvanud naisi. Seksuaalse sättumuse kohta ma intervjuus küsimusi ei esitanud, kuna võimaluse seda täpsustada andsid teised küsimused ning usaldusliku vestluse käigus peegeldasid naised oma identiteeti ise. Nii tundliku teema puhul pidasin vajalikuks osalejal endal otsustada, kui palju ta oma identiteedist avab, et ta tunneks end intervjuu olukorras turvaliselt. Osalejate seas oli nii hetero-, bi- kui demiseksuaalseid naisi. Ehkki demiseksuaalsus (seksuaalne külgetõmme, mille kogemiseks on vajalik eelnev emotsionaalne side inimesega) ei asetse samal spektril, kus hetero- ja biseksuaalsus, on seda intervjueritute seksuaalse mitmekesisuse osana oluline nimetada, kuna seda peeti tarvilikuks intervjuus mainida. Niisamuti ei olnud intervjuukavas laste olemasolu või arvu täpsustavaid küsimusi, kuid vestluse käigus tõid kõik osalejad välja ka oma lapsevanemaks oleku või lastevabaduse.

Intervjuus toetusin küll kavale, kuid ei lähtunud küsimuste järjekorrast, vaid sellest, et küsimused saaksid vastuse, mis enamasti toimus orgaanilisemalt vestluse käigus ühelt teemalt või mälestuselt teisele liikudes. Küsimused puudutasid sissejuhatavalt lapsepõlve ja perekonna

tausta ning suhteid lapsepõlves, nii kodust kui koolist saadud sõnumeid seksuaalsuse ja soo kohta, kogetud seksuaalkasvatust ning esimesi seksuaalseid kogemusi, aga ka seksuaalset minapilti, enesekehtestamist täiskasvanuna ning seda, kuidas intervjueeritud näevad lapsepõlves ja teismeeas kogetud seksuaalkasvatuse mõju enda minapildile ja seksuaalsele enesekehtestamisele.

Empiirilist materjali kogudes lähtusin fenomenoloogilisest meetodist, mis võimaldab asetada uurimuse keskmesse kõneleja kogemused ja mälestused (vt Desjarlais & Throop, 2011; Viik, 2011, lk 607–608). Võtsin arvesse seda, kuidas intervjueeritav kirjeldab kogetud sündmusi, avab nende mõju ning tajub kogetu mõju enda minapildile ja seksuaalsele enesekehtestamisele. Fenomenoloogiline lähenemisviis aitab uurijal mõista ja mõtestada inimese elukogemusi, minevikku, suhtluspraktikaid ning suhestumist teistega (Desjarlais & Throop, 2011, lk 88).

Mälestuste uurimisele lähenen ka narratiivse analüüsi meetodi kaudu. Narratiivne analüüs valitakse sageli juhul, kui uurija usub, et see annab räägitule erinevad ja vahel ka vastuolulised tähendused, mille vahel saab samas luua dialoogi, aga ka juhul, kui soovitakse mõista muutuseid individuaalsel ja ühiskondlikul tasandil (Squire *et al.*, 2008, lk 1–2). Artikli seisukohalt on tähtis kogemuspõhine lähenemine narratiivile, sest see võimaldab tõlgendada nii üldisemaid kogemusi kui ka pöördelisi elusündmusi, mis võivad olla nii jõustavad kui ka traumaatilised (Denzin, 1989, lk 69–78; Squire, 2008).

Tööd üles ehitades lähtusin empiiriapõhisest teorialoomest (vt Lagerspetz, 2017, lk 205–207), et välitöödel kogutud materjal kujundaks töö lõpliku teoreetilise raamistiku. Et süstematiseerida materjali teemade kaupa, kuulasin salvestatud intervjuud läbi ja moodustasin koos välitööde päevikus olevate andmetega teemade kogumid. Salvestatud intervjuudest tegin transkriptsioonid, millest võtsin ainek materjali kodeerimiseks märksõnade kaudu. Intervjuukava põhjal tegin intervjuudest koondväljavõtted ning tõin eraldi esile korduvad märksõnad, kogemused ja mustrid, et luua kategooriaid. Märksõnad olid aluseks ka teoreetilise raamistiku täiendamisele. Eraldi faili lõin intervjuudes kõlanud kordustega

ning tõin iga teema all välja eri intervjuudes kordunud sarnased kogemused, mälestused ja mõttekäigud. Sarnasesse muustrisse asetuvaid intervjuusid või eri intervjuudes esile tulevaid korduseid analüüsisin intervjuusid uuesti kuulates.

Kuna privaatsfääris levivat seksuaalsuse diskursust mõjutavad tugevalt avalikus sfääris kehtivad normid ning kehtiv ideoloogia, otsustasin analüüsida ka noortele suunatud hilisnõukogudeaegseid seksuaalkasvatustlikke teabematerjale. Tõin materjalidest esile üldise seksuaalsuse diskursuse, noortele (siinses kontekstis peamiselt tütarlastele) edastatud sõnumid ja nende tooni. Analüüsitud materjalide seas on nii tõlkekirjandust kui ka eestikeelset originaalkirjandust.

3. Uurimiseetika

Üks oluline aspekt, millega tegelesin kõigis uurimisetappides, on eetika. Uurides nii tundlikku teemat, kui seda on seksuaalsus, on tähtis teadvustada, et meenutuste käigus võivad esile kerkida varjatud mälestused ja unustatud kogemused. Vajalik on ka uurija teadlikkus enese hoiakutest ja väärtustest ning nende mõjust välitööde kavandamisele ja läbiviimisele, materjali analüüsimisele ja vormistamisele. Vaatamata sellele, et kõik intervjueeritavad olid teadlikud intervjuu teemast ja fookusest, arvestasin võimalusega, et vestluse käigus võivad neil meenuda traumeerivad mälestused või on intervjueeritav neist mälestustest küll teadlik, aga nende esilekerkimine ja selle mõju intervjuu ajal võivad avatuse ja haavatavuse kontekstis olla ootamatud. Samuti võtsin arvesse, et see, mida intervjueeritavad räägivad, ei pruugi tulla otseselt küsimusest, vaid sellest, mille päästikuks küsimused on olnud (vt Fabian, 2007, lk 13), ja seejuures on oluline teadvustada, et seda protsessi ei saa uurija kontrollida, küll aga saab ta selleks valmistuda.

Uurimisprotsessis oli tähtis teadlikkus ka sellest, et olen uurijana inimene oma loo ja hoiakutega. Jane Elliott (2005, lk 20) osutab intervjuuerija identiteedile, kogemustele ning suhtlusele intervjueeritavaga kui asjaoludele, mis mõjutavad intervjuul kuuldu tõlgendamist. Välitööde käigus tekkis olukordi, kus kogesin mitmikrolli dilemmat (vt Bell, 2019;

Lederman, 2016). Kuna minu igapäevane töö on seotud inimeste seksuaalnõustamise ja seksuaalharidusega, oli tähtis teadvustada enda hoiakuid ja kujunenud seisukohti, mis võivad mõjutada intervjueeritavate kuulamist, nende jagatule reageerimist, aga ka vastuste analüüsimist. Pelgalt uurija rolli on keeruline jääda ka juhul, kui intervjueeritav jagab traumakogemust. Enda eelarvamuste ja positsiooni teadvustamine ning selge reflekteerimine võimaldavad rollide vahel distantsi luua (Wertz *et al.*, 2011). Sellest lähtudes analüüsisin ka võimalikke ohukohti ja takistusi.

Et toetada intervjueeritavate turvatunnet intervjuu ajal, teavitasin neid õigusest teha vajadusel paus või intervjuu lõpetada, samuti õigusest paluda materjali mitte kasutada, mis on narratiivse analüüsi puhul oluline eetikapõhimõte (vt Josselson, 2007, lk 543). Materjali kasutamist ei keelanud ükski intervjueeritu, samuti said kõik intervjuud lõpule viidud. Küll aga oli mitmeid vestluseid, mille käigus oli vaja teha paus, et kõneleja saaks end koguda. Kuna inimeste seksuaalsetes kogemustes ja mälestustes võib olla vägivalda, suhtlesin enne välitöid kõnealuses teemavaldkonnas pädevate nõustajate ja terapeutidega, kelle kontakti vajadusel jagada. Infot kontaktandmete võimaluse kohta andsin intervjueeritavatele enne intervjuu algust, lisades, et see on juhuks, kui vestlus toob esile mälestused traumast või kui vestluseks valmistudes on osalejale meenunud midagi traumeerivat, millega tegelemisel soovib ta tuge. Selline ettevalmistus võimaldas peale intervjueeritavatele turvatunde tagamise ka mul ennast turvalisemalt uurija rolli asetada, sest andis teadmise, et saan intervjueeritavat vajadusel toetada, valideerides tema kogemust ning andes juhiseid abi saamiseks.

Seksuoloogi ja seksuaalharijana olen seksnegatiivse ehk seksuaalsust ja selle eri aspekte stigmatiseeriva seksuaalkasvatuse mõjuga puutunud igapäevaselt kokku üle 20 aasta. Sellest tõukuvad ka minu uurimisteemad etnoloogi ja antropoloogina. Minu seksuaalhariduslikel koolitustel osalevad enim naised, kes sageli jagavad kogemusi enda seksuaalkasvatusest ning sellest, kuidas nad tajuvad selle mõju täiskasvanueas. Soovisin neid kogemusi ja mälestusi talletada ja analüüsida ning analüüsi kaudu mõista ja

mõttestada ka enda mälestusi ja kogemusi, paigutada need kollektiivsesse kogemusse.

Intervjueeritute kasvutingimused ja sotsiaalne taust olid väga erinevad, mis osalt mõjutas ka nende kogemusi, kuid intervjuude põhjal ei saa teha ühest järeldust majandusliku kindlustatuse või klassi ja seksuaalkasvatuse ning teadmiste ligipääsu seoste kohta. Osalenute seas on nii teadlaste kui ka tippjuhtide perest pärit naisi, aga ka naisi, kes kasvasid nii majanduslikult kui sotsiaalselt keerulistes oludes. Menstruatsioonihäbi ja menstruatsiooniga toimetulek võisid aga osutada keeruliseks nii kindlustatud peres kui haavatavamas sotsiaal-majanduslikus seisus peres.

Vaatamata sellele, et intervjueeritute sotsiaalne staatus oli lapsepõlves väga erinev, mis mõjutas ka menstruatsiooniga toimetulekut, on need naised jõudnud eri eluetappides kõrghariduseni ning nende seas on nii spetsialiste kui tippjuhte. Ehkki intervjueeritute haridus selgus alles intervjuude käigus, viitab hariduslik homogensus vajadusele kaasata edasistes uuringutes eri taustaga inimesi teadlikumalt ja sihipärasemalt.

Kuna intervjueeritud olid paiksoolised naised, on uurimuses kesksel kohal naiskogemus. Teemat on kindlasti oluline uurida ka transinimeste ja mittebinaarsete inimeste kogemuste kaudu, et avada seda aspektidest, mis on veel rohkem varjatud ja alakäsitletud, kui siinses artiklis tsiteeritud naiste kogemused.

4. Menstruatsioonihäbi mõju menstrueerija minapildile

Naiste ja tüdrukute seksuaalsus ning naudingud on olnud kaua peidetud ja pisendatud teema. 20. sajandi seksuaalsusuuringud olid olemuselt androtsentristlikud, mõõdikuks kujunes keskmine valge mees (Bailey *et al.*, 2019; Conley & Klein, 2022; Klein *et al.*, 2021). Seetõttu on ka menstruatsiooniuringud olnud alatähtsustatud valdkond. Sootuim seksuologia on eiranud naiste ning seksuaal- ja soovähemuste kogemusi ja naudinguid ning kinnistanud marginaliseeritud gruppide teisestamist. Naiste seksuaalsust on nähtud kompleksse ja keerulisena, suisa müstilisena, aga ka teisese kogemusena, ning see käsitlus hoidis nii seksuaalse

funktsioneerimise kui ka seksuaalprobleemide käsitlemise uuringutes aastakümnete vältel fookust mehel. Märkimisväärse muutuse tõi lääne seksuoloogiasse feminismi teine laine ning naisuurimuse tugevnemine akadeemias 1960. aastate lõpus. Üha enam pöörati tähelepanu inimõigustele, naiste seksuaal- ja reproduktiivõigustele, enesemääramisele, seksuaal- ja soovähemuste õigustele ning selle mõju ulatus ka akadeemiasse ja uurimisteedadesse.

Praeguseks on seksuoloogia arenenud interdistsiplinaarseks valdkonnaks, kus soouuringud ja soolistatuse laiem teadvustamine on tekitanud diskursuse muutuse ning võimaldanud uurida ka teemasid, mis on igapäevase sookogemuse olulised osad, sealhulgas menstruatsioonistigmat. Nii pööratakse menstruatsiooni sotsiaalsele ja kultuurilisele konstrueerimisele üha enam tähelepanu. Ühiskondlikult käsitletakse menstruatsiooni aga siiani sageli ebamugava, ebameeldiva ja stigmatiseeritud nähtusena, mis avaldab mõju nende inimeste kehapildile ja seksuaalsele minapildile, kes menstrueerivad, ning selline lähenemine kultiveerib menstruatsioonihäbi. Eriti haavatavad on negatiivse menstruatsioonidiskursuse suhtes teismelised, kelle jaoks on menstruatsioon üks murdeea muutustega kaasnevaid keskseid teemasid.

Menstruatsioonihäbi mõjutab inimese seksuaalset minapilti tervikuna elukaare vältel. See puudutab seksuaalset enesekindlust, enesekehtestamist ja kehakuvandit. Samuti on leitud, et menstruatsioonistigma diskursuses kasvanud naised kehtestavad end seksuaalselt vähem kui naised, kes on kasvanud menstruatsiooni loomulikuna käsitlevas keskkonnas (Schooler *et al.*, 2005). Lisaks tuuakse esile naiste menstruatsioonihäbi kandumist teistesse intiimsetesse kontekstidesse, näiteks seksuaalvahekorda (Ménard & Offman, 2009). Negatiivne kehakuvand ja häbi mõjutavad seksuaalset enesehinnangut, mis omakorda avaldab mõju seksuaalsele enesekehtestamisele (Kissling, 1996a, 1996b). Ka intervjueritud tõi esile menstruatsiooni stigmatiseerimist, sellest tulenevat häbitunnet ja ebakindlust ning stigmatiseerivate hoiakute mõju enese kehapildile ja enesekindlusele hilisemas elus.

Feministlik psühholoog Maureen C. McHugh osutab menstruatsiooni sotsiaalset konstrueerimist käsitledes negatiivsele diskursusele, tuues esile menstruatsioonist vaikimist, menstruatsiooni varjamist, menstruatsioonitarvikute peitmist kui menstruatsioonipõlgusele viitavaid tegevusviise. Menstruatsioonipõlgust näeb McHugh teisalt aga ka internaliseeritud nähtusena, mis taastoodab iseend selle kaudu, kuidas konstrueerivad inimesed ise menstruatsioonist kõnelevad. Ta on selle põlguse nimetanud menstruatsioonioigamiseks (ingl *menstrual moaning*), mille juuri näeb ta patriarhaadis ja menstruatsiooni meditsiinilispatooloogilises käsitluses. Menstruatsioonioige peamiseks väljenduseks peab ta aga menstruatsiooni negatiivset tajumist ja kirjeldamist ning negatiivsete kogemuste jagamist konstrueerivate inimeste endi poolt (McHugh, 2020, lk 409–420).

5. Seksuaalpoliitika Nõukogude Liidus

Et paigutada intervjueeritute kogemused ja mälestused nende kujunemisperioodi ühiskondlikku konteksti, aga vaadelda ka seda, millises seksuaalsuse diskursuses kujunesid neid kasvatanud vanemad ja vanavanemad, avan Anna Rotkirchi käsitluse kaudu põgusalt Nõukogude Liidu seksuaalpoliitikat.

Rotkirch (2000, 2004) eristab Nõukogude Liidu seksuaalpoliitikas nelja perioodi: progressiivne seksuaalpoliitika (1917. aasta kuni 1930. aastate keskpaik), keha repressioon (1930. aastate keskpaik kuni varased 1960. aastad), peresuheteesksus (varased 1960. aastad kuni 1988. aasta) ning Nõukogude Liidu lagunemise eel toimunud nn seksuaalrevolutsioon (1987). Seksuaalrevolutsiooni Nõukogude Liidus jagab Rotkirch siiski kahte etappi.

- Esimene etapp: 1970. aastate käitumuslik revolutsioon, kui seksuaalkäitumises vastanduti ühiskonna stagnatsioonile. Sel ajal väljendus revolutsioon rohkem privaatsfääris, avalikkuses seksuaalsetest temadest vaikiti.

- Teine etapp: seksuaalrevolutsioon Nõukogude Liidu avalikus sfääris 1980. aastate lõpus ja 1990. aastatel, kui seksuaalteemadel hakati pidama avalikke arutelusid, tekkis rohkem võimalusi lääne filme ja seriaale vaadata ning teemasid kajastati sagedamini ka meedias. Seni privaatsfääris toimunud käitumuslik muudatus tuli esile ühiskonnamuutuste kontekstis.

Minu hinnangul sobitub Rotkirchi seksuaalpoliitika jaotus Nõukogude Eesti konteksti ka seksuaalhariduslikus vaates. Keha ja seksuaalsust on küll käsitletud Eestis avaldatud pedagoogilises lektüüris, ent kandvad sõnumid on moraliseerivad ning neist nähtub, et seksuaalkasvatus oli kommunistlike noorte ideoloogilise kasvatusena, mille kaudu toodi seksuaalsus privaatsfäärist avalikku sfääri.

Rotkirchi jaotust aluseks võttes saab minu intervjueritute lapsepõlve ja teismee paigutada perioodi, kus seksuaalsus oli poliitilises diskursuses küll esindatud, kuid ideoloogilistel kaalutlustel sooviti kasvatada moraalseid kommuniste ja seda tehti peresuhetega piiratud. Kuna intervjueritute vanemate sünniaeg paigutub repressioonide perioodi, tekitab see põlvkondade vahel kontrasti. Režiim, milles elasid mõlemad põlvkonnad, oli küll sama, kuid see ei olnud muutumatu. Samuti ei pruugi avalikus diskursuses propageeritavad ja eeskujuks toodavad hoiakud ja väärtused kattuda privaatse ruumis kehtivatega. Ehkki seksuaalsust ja sellega seonduvat peeti hilises Nõukogude Liidus küll privaatseks nähtuseks, rõhutab Elena Zdravomyslova (2001, lk 152–153), et inimkogemuses on koos nii avalik kui privaatne. Nõukogude Liidus valitsenud seksuaalsuse diskursuses toob ta esile ka avaliku ja ametkondliku huvi teema vastu.

Peale Nõukogude Liidus kehtinud seksuaalpoliitika perioodide ja poliitiliste diskursuste jagab Rotkirch ka inimesed seksuaalsuse käsitlemise või mõtestamise alusel eri generatsioonideks. Minu intervjueritud paigutuvad Rotkirchi (2004) järgi artikuleerivasse põlvkonda, nende vanemad aga õpitud eiramise põlvkonda.

Õpitud eiramise põlvkonna sünniaeg algab 1945. aastaga. Seda põlvkonda ühendas mõningane teadlikkus seksuaalsust puudutavatest teemadest ning nende aktiivsem kujunemisiga jäi 1960. aastatesse, kui Nõukogude Liidus toimus vaikne avanemine, kuid mitte murrang nagu läänes. Sel ajastul võeti Nõukogude Liidus laiemalt kasutusele sõna „seks“, tekkisid piiratud arutelud ajakirjanduses (kus endiselt eelistati kasutada väljendit „intiimsuhted“). Ilmusid mõned uuringud ja pedagoogilised materjalid, mis olid küll seksuaalpatoloogilise lähenemisega, ent viitavad samuti ühiskonna teatavale avanemisele (Rotkirch, 2004, lk 104). Lisaks seadustati 1955. aastal Nõukogude Liidus abort, mis andis teatava kontrolli oma kehaga toimuva üle (Randall, 2011). Ühiskonnas käivitusid mõningased seksuaalsust puudutavad arutelud ning tekkis ka piiratud ligipääs rasestumisvastastele vahenditele (Rotkirch, 2004, lk 18). Ilmusid mõned käsiraamatud ja infot vahetati ka omaealistega, tekkis teatav vastuseis oma vanemate vaikimisele ja seksuaalsuse häbistamisele (*ibid.*, lk 103–105), kuid see ei toonud kaasa tugevat murrangut ning 1970. aastatel valitses pärast ajutist avanemist avalikus sfääris stagnatsioon.

Artikuleerivasse põlvkonda kuuluvad inimesed on sündinud alates 1972. aastast, kuid sarnaseid seksuaalsusenarratiive toob Rotkirch esile ka varem, alates 1965. aastast sündinute meenutustest. Selle põlvkonna aktiivsem kujunemisiga hilises nõukogude ajas on toetanud seksuaalsusest teadlikumalt ja mitmekülgsemalt kõnelemist, käsitledes ka naudingut kui seksuaalelu osa ning esitades ootuseid oma seksuaalelule. Artikuleeriv põlvkond vastandus varasemale seksuaalsusega seonduva häbi poolest. (Rotkirch, 2004, lk 107)

6. Seksuaalkasvatustlikud teabematerjalid hilises Nõukogude Eestis

Seksuaalsuse ja sellega seonduva käsitlust privaatsfääris mõjutavad avalikus sfääris kehtivad normid, mida omakorda mõjutab kehtiv ideoloogia. Ühiskonnas tooni andvad hoiakud ja uskumused kujundavad perekonna hoiakuid ja uskumusi. Samuti on neil mõju edasi antavatele väärtustele ja infole, mida jagatakse nii haridussüsteemis, meedias kui teabematerjalides.

Kontekstis, kus nii kooli kui kodu seksuaalkasvatus ja -haridus olid napid, täitis teabematerjal teismeliste jaoks olulist rolli. Vaatamata sellele, et 1963. aastal viidi Eestis õppekavadesse isikliku hügieeni õpetus ning 1981. aastal lisandus valikuline perekonnaõpetus keskkooliastmele (Kontula *et al.*, 1997), meenutasid informatiivset seksuaalharidust koolieast üksikud intervjueeritud.

Siin artiklis käsitletavat teabematerjalid anti välja esma- või kordustrukina 1960.–1980. aastatel (originaal- või tõlketeosed). Neis jagati infot nii hügieeni, menstruatsiooni, lähedussuhete, raseduse kui ka seksuaalsel teel levivate infektsioonide kohta. Materjalid olid peamiselt suunatud eraldi tütarlastele ja noorukitele (ajastule iseloomulikud terminid). Näiteks 1962. aastal tõlgiti vene keelest „Tütarlapsest naiseks“, mille autorid olid tšehhi arstid Rudolf Peter, Josef Hynie ja Václav Šebek, ning 1964. aastal ka Josef Hynie „Noorukist meheks“. 1963. aastal ilmus psühhiaater Heiti Kadastiku „Vestlusi noorukitele“ esimene trükk (kordustrukid 1966, 1970 ja 1972). 1978. aastal avaldati noorukite arsti Ene Koogi kirjutatud „Tütarlapsest sirgub naine“ (kordustrukid 1979 ja 1986) ning 1970. aastal Helga Kurmi „Sinule, tütarlaps“, mille kordustrukid avaldati 1977. Seksuaalkasvatuslikke peatükke sisaldavad tervisekasvatuslikud raamatud käsitlevad teemasid küll erinevas mahus, kuid jagatav info on samalaadne – hügieen, kõlbelisus, tervis, suhted. Ideoloogiline ja moraliseeriv stiil ühendab kõiki Nõukogude Eestis välja antud noortele suunatud teabematerjale.

Teabekirjanduse seast võib erandina esile tuua soome arstide Martti Paloheimo ja Mauri Rouhunkoski ning psühholoogi Mirja Rutaneni raamatu „Avameelselt abielust“ (esmatrükk 1974). Eve Annuk (2015, lk 83–84), kes on uurinud Nõukogude Eesti soodiskursust, toob just raamatu „Avameelselt abielust“ esile kui teabekirjanduse progressiivse näite. Ta rõhutab teose neutraalsust, sõbralikku tooni ja vabameelsust, aga ka psühholoogilist vaatenurka võrreldes teiste eestikeelsete materjalidega, mis anti välja küpses sotsialismis. Oma töös ei käsitlen ma aga seda teost koolinoortele suunatud teabekirjandusena, kuna väljaandjad kirjeldavad raamatut abielusuhteid toetava ja avavana ning noortele lapsevanematele

tuge pakkuvana (vt Paloheimo *et al.*, 1974, lk 5), mitte teismeliste loodud materjalina.

Andreas Kalkun (2006) analüüsib hilisnõukogude tervisekasvatustlike teabematerjalide hoiatuslikku ja moraalile keskenduvat diskursust. Ta toob näitena peamiselt Ene Koogi raamatu „Tütarlapsest sirgub naine“. Samasugune toon on omane aga ka hilisnõukogudeaegsetele materjalidele, mis on loodud teistele teismeliste. Naiste seksuaalsuse stigmatiseerimist ja moraliseerimist, mis oli suunatud eriti noortele naistele, kirjeldab ka Eve Annuk (2015). Lisaks käsitleb ta meeste homoseksuaalsuse kriminaalkorras karistamist Nõukogude Liidus, selle kirjeldamist patoloogiana ja teravat hukkamõistu Heiti Kadastiku (1970) noortele suunatud materjalides. Kadastik moraliseerib ka tüdrukute seksuaalsuse teemal ning veenab noorukeid sellega arvestama. Üks tema osutustest on, et tütarlastel üldiselt puudub seksuaalne iha.

Mehel võib valmisolek tekkida kiiresti ka siis, kui partnerit lähemalt ei tuntagi. Piisab vaid momendil tajutavast välisest veetlusest ja juba unistataksegi seksuaalvahekorra võimalikkusest. Kui nüüd oletatakse, et ka neil on sama soov, siis tavaliselt eksitakse rängalt. Noortel naistel reeglina puudub üldse soov seksuaalvahekorraks ning ainult siis, kui nad on väga noorelt, juba 14–16-aastaselt alustanud seksuaalelu, võib neil neiuena esineda suurenenud sugutung. Sellised erandid aga ei tohiks korralikku noormeest üldse ahvatleda ega kõita. (Kadastik, 1970, lk 57)

Intervjuudes, mida tegin, meenutati raamatutest enim Ene Koogi teost „Tütarlapsest sirgub naine“. Üksikutel kordadel mainiti ka Helga Kurmi raamatut „Sinule, tütarlaps“. See oli allikas, kust saadi infot eeskätt menstruatsiooni kohta, aga seksuaalsusega see pigem ei seostunud. Raamatus olevat infot nähti nii praktilise kui hirmutavana.

Intervjueeritu B, kes on sündinud 1970. aastatel, meenutas hirmu seoses menstruatsioonisidemetega ning nende kasutamisest tuleneda võivate traumadega.

B: Ma ei mäleta, kas selles raamatus [„Tütarlapsest sirgub naine“] siis oli see, kus oli nendest sidemetest jutt, kuidas need õmmeldakse, ja siis tüdruk oli, kes, kellel mingi haaknõel läks lahti trollis, see on pigem jube, see oli nii hirmus jutt.

B pidas silmas löiku Koogi raamatust, kus ta toob hoiatava näite, et ilmestada soovitus mitte kasutada hügieenisidemete kinnitamiseks haaknõela.

Kord sõitis haigla ukse ette liiniautobuss. Bussijuht talutas vastuvõtutuppa kahvatu ja oigava naise, kes kõndis väga vaevaliselt ning toetas mõlema käega kõhtu. Jutuajamisel selgus, et buss oli olnud sõitjaid väga täis. Üks väike pois, kes püüdis endale reisijate vahel bussiukseni teed rajada, lõi naist kogemata küünarnukiga kõhtu. Naine tundis tugevat valu ja minestas. Bussijuht peatas sõiduki, enamik reisijaid väljus ning naine toodi haiglasse. Läbivaatusel selgus, et naisel on menstruatsiooniside kinnitatud haaknõelaga pesu külge. Poisi küünarnukk oli sattunud haaknõelale, lõõnud selle lahti ja haaknõela haru oli tunginud kõhunaha alla. (Kook, 1978, lk 18)

Tsitaat tundub kontekstist väljaspool ehk soovitusliku nõuandena, kuid Koogi raamatu läbiv toon on moraliseeriv ja jäike hinnanguid andev. See asetab raamatu tervikuna intervjueeritute meenutustes menstruatsiooni häbistavasse diskursusesse.

Menstruatsioonistigma kerkib esile eri teabematerjalidest, mille autorid rõhutavad korduvalt, et menstruatsioon on rangelt intiimne asi ning nähtaval olevad hügieenisidemed riivavad kaaskodanikke. Seetõttu oli hügieenisidemete peitmisel ka kultuursuse ja kombekuse mõõde.

Kord viibisin 15-aastase neiu sünnipäeval. Külalisi oli ligi kakskümmend: naisi ja mehi, vanemaid ja nooremaid. Ainuke laps oli sünnipäevalapse 7-aastane õde. Tal oli igav ja ta püüdis endale kõikjal tegevust leida. Siis järsku ilmus ta seltskonna keskele, keerutades sõrmede vahel puhast menstruatsioonisidet. „Kuule,“ küsis ta õelt, „kas ma võiksin selle oma nukumadratsiks võtta? Sul jäi neid sinna kappi veel küllalt.“ Kommentaare pole ilmselt vaja. Vaesest sünnipäevalapsest oli südamest kahju, kuid kes käskis selliseid intiimeseid lapsele kättesaadavasse kohta jätta! (Kook, 1978, lk 17)

Kui tütarlaps kannab siiski korduvalt kasutatavaid sidemeid, siis peab ta need otsekohe pärast tarvitamist puhtaks pesema, keetma, kuivatama, triikima ja paigutama selleks määratud karpis või kotikesse, et nad ei tolmuks. Enne tarvitamist tuleb sidemeid kuuma triikrauaga triikida, et kõik tõvestavad bakterid häviksid. Kapis lahtiselt vedelevad sidemed annavad tunnistust lohakusest, korrameele puudumisest ja ebakultuursusest. (Peter *et al.*, 1962, lk 37)

Muide, kui Sa viibid väljas, vabas looduses, ära siis viska kasutatud sidet põõsa alla või teeveerde. Pane ta paberisse ja peida kas sambla või mulla alla. On äärmiselt ebameeldiv, kui niisugused ülimalt intiimsed esemed puutuvad teistele silma. Seepärast ka kodus kas põleta nad või püüa pesta ja korrastada niiviisi, et see teistele silma ei hakkaks. (Kurm, 1977, lk 14)

Nagu tsitaatidest nähtub, jagatakse menstruatsiooniga seotud hügieenisoovitusi, kuid need on läbivalt kantud ka häbistavast ja moraliseerivast hoiakust ning neis on kaaskodanike esteetikameel ja mugavus seatud olulisemaks kui tüdrukute enesetunne. Lisaks tuleb arvesse võtta, et materjalid avaldati indiviidi pisendavas ühiskonnas, kus kollektiiv oli kesksel kohal, ning seetõttu kannavad säärased sõnumid ka kommunistliku noore kujundamise eesmärki. Soovitusi hügieenisidemete kasutamise kohta oli aga defitsiidireaalsuses olevas ühiskonnas keeruline järgida, sest ühekordsed sidemed olid kaubandusvõrgus ja apteekides kättesaamatud ning ka vatti oli keeruline hankida.

Noomiv diskursus ei puudutanud vaid menstruatsiooni. Hoiatati ka vastassugupoolega suhtlemise eest ja tütarlastele rõhutati nende kohustust hoiduda varasest seksuaalelust, mille all peeti silmas peamiselt kooselueelset seksi. Seda nimetati ka juhuslikuks seksuaalvahekorraks või liiga noorelt seksuaaleluga alustamiseks. Neid, kes soovitusi kuulda ei võtnud, saatis läbiv hukkamõist.

Neitsilikul tütarlapsel ei ole mingit põhjust karta suguhaigusi. Sugulisel teel nakatumise eest kaitseb teda kasinus, mis on tema tervisele vaid kasuks, mittesugulisel teel nakatumise eest aga ettevaatus ja puhtusearmastus. Sünnipärane terve mõistus, õige kasvatus lapsepõlves, kaasaegne maailmavaade ja teadlikkus suguelu küsimustes – kõik see peab äratama vastikustunde varase ja korratu sugulise läbikäimise vastu. Tuleb õigesti mõista tagasihoidlikkuse ja enesevalitsemise tähtsat osa tervise hoidmisel. Neitsilikus ei ole ju mitte ainult tükk rebenemata nahka limaskestast tupe välissuudmel, vaid tähtis eluperiood, mil keha kaitseb sünnipärane häbitunne, mõtteid aga tugev tahe ja kindel usk inimväärikusse. Neitsilikus ei ole ainult kehaline seisund, vaid ka moraalne väärtus, mis seisab tõearmastuses ja vastutustundes iseenda ees. (Peter *et al.*, 1962, lk 47)

Tütarlapse väärikusse kuulub ka see, et ta ei nõustu seksuaalse vahekorraga ega ole ise selle provotseerijaks. (Kurm, 1977, lk 29)

Lisaks tuuakse esile, et seksuaalelu alustav tütarlaps peab arvestama raseduse riskiga ning kohustusega vajaduse korral laps üksi üles kasvatada. Seksuaalelu all peeti aga silmas kitsalt penetratiivset seksi. Need hoiatused viitavad rasedusele ja lapse kasvatamisele kui naise ülesandele, pisendades või suisa eirates mehe vastutust.

Kui naine on suuteline ja tahab võimaliku rasestumise korral sünnitada ja üles kasvatada terve lapse, on tal lubatud suguelu alustada. (Kook, 1978, lk 48)

Pidage meeles! Tark naine ei alusta seksuaalelu enne, kui ta pole kindel, et vajaduse korral suudab oma last ka üksi kasvatada. (Kook, 1978, lk 51)

Teismelistele kirjutatud materjalides käsitletakse soonorme, avatakse mehe ja naise rolle ühiskonnas ja perekonnas. Ehkki kõneldakse ka Nõukogude Liidus kehtivast soolisest võrdõiguslikkusest, kirjeldatakse naist elu jätkajana, perenaisena, kodutunde loojana ja laste kasvatajana, kes kasvatab ka oma abikaasat. Kuigi seda võiks näha naise võimestatuse ilminguna, paneb see naisele suurema vastutuse privaatsfääris toimuva eest. Lisaks asetab see naisele topeltkoormuse, kuna tema kohustuseks jäävad nii palga- kui hooletöö, samuti paljud kodutööd.

On õige, et meil kehtib võrdõiguslikkus. Meie naised on seda tõestanud. Kuid naise funktsioon elujätkajana annab talle erilise seisundi, paneb talle erilised kohustused ja oma „naiselikke“ töid hästi teha oskav naine suudab hiljem oma talitustesse kaasa tõmmata ka abikaasa. (Kurm, 1977, lk 9–10)

Tihti olen kuulnud noori abielunaisi omavahel arutlemas ja pahandamas selle üle, kui eluvõõrad ja saamatud on nende mehed kõige lihtsamates lastekasvatusküsimustes. Muidugi, süüdistada oma abikaasat on lihtne ja enamik noorikuid ei taipagi, et antud juhul pöördub süüdistus bumerangina tagasi. /.../ Seepärast – kui tahate kedagi süüdistada oma mehe saamatuses, siis süüdistage eeskätt iseennast või (kui see Teid lohutab!) oma mehe vanemaid. Ja samas pidage meeles, et samu süüdistusi võite tulevikus oma poja naiselt kuulda. (Kook, 1978, lk 106)

Esitatud lõigud on üksikud näited, et ilmestada diskursust ja asetada seksuaalsuse käsitus ajastu konteksti, milles kujunesid minu intervjueeritud. Kuigi nende teismeiga kattus suuresti ühiskondlike muutustega ning Eesti taasiseseisvumisega, mõjutasid vanemate põlvkondade hoiakud nii peres toimuva kasvatusena kui ühiskonnas toimuva kaudu minu uuritud põlvkonna seksuaalse enesehinnangu kujunemist. Oluline on ka silmas pida, et riigikorra muutumine ei toonud kohe kaasa üldist hoiakute muutumist, mis puudutas tüdrukute seksuaalsust, sealhulgas menstruatsiooni.

7. Intervjueeritute mälestused menstruatsioonist

Stigmatiseeriva diskursuse muutmist pidasid intervjueeritud üheks oluliseks erinevuseks enese seksuaalkasvatuse ja oma lastele võimaldatava seksuaalkasvatuse vahel. Negatiivsest kogemusest tõukuva vajadusega muudatuse järele suhestun ka mina. Olin umbes 12-aastane, kui mul algas menstruatsioon. Jõudsin murdeikka just siis, kui murdus Nõukogude Liit ja sündis uus Eesti. Kaks suurt murrangut langesid kokku – riigi ja minu oma. Erinevalt aga vabadusest, mis oli uue ühiskonna uus kogemus, kogesin mina enda isiklikku murrangut ängistavana. Minu keha muutus üha kurnavamaks, hakkasid kasvama rinnad, algas menstruatsioon. Samas ei olnud menstruatsioon mulle ootamatu – sellest oli mulle rääkinud ema, sest soovis mind säästa šokist, mida ta koges ise teismelisena. Ka sidemetest ja sellest, mida nendega teha, sain info emalt. Lisaks teadmisele, kuidas hügieenisidemetega toimetada, sain teada ka seda, et pestud sidemeid on oluline diskreetselt varjata, kasutatud sidemete sattumine kellegi silma alla on häbiväärne ja isa sidemeid ei osta, sest mehed seda ei tee. Menstrueeriva lapse ebamugavust oli meestekeskses ühiskonnas lihtsam taluda kui mehe ebamugavust hügieenisidemete ostmisel. See ostudilemma tekkis küll alles siis, kui kaubandusvõrku tulid müügile ühekorrasidemed. Esimesed sidemed olid kleebistiivadeta ning see tähendas kindlat lekkeohtu ja see omakorda ohtu tunda piinlikkust, sattuda naerualuseks. Ehkki menstruatsiooniga toimetulek muutus uute hügieenitarvikute

kättesaadavusega mugavamaks ja menstruatsioonistigmat suurendav vahendite kättesaamatus vähenes, püsis siiski vajadus menstruatsiooniga diskreetselt toime tulla.

Menstruatsiooniga kaasnesid peale füüsiliste vaevuste ka küsimused, kuidas „loomulikku naiseks kasvamist“ loomulikult hallata. Teismeline ei oska küsida, miks peab loomulik kasvamine olema nii ebaloomulikult peidetud, aga see jätab oma jälje. Ka kasvavad rinnad tekitasid piinlikkust, sest keha pälvis ebamugavat tähelepanu meeste poolt. Siirdeühiskonnas said meestest subjektid, naistest aga objektid, nagu on rahvusideoloogia ja soodiskursuse ristumist iseloomustanud Raili Marling (vt Põldsaar 2009). Vabas riigis olid mehed justkui vabamad käituma ja oma tahet teostama, naiste rolli nähti sageli aga rahvuse edasikandja, naudingu pakkuja ning mehe toetajana.

7.1. Menstruatsioon ja seksuaalkasvatus

Menstruatsioon on üks neist teemadest, mida käsitletakse seksuaalhariduses ja -kasvatuses (Standards for sexuality ..., 2010). Minu põlvkond – hilisnõukogude ajal sündinud inimesed – meenutab menstruatsioonikõnelusi ja -kogemusi pigem negatiivselt. Seksuaalsuse ja seksuaalkasvatusega seonduvast rääkisid intervjueeritud naised avameelselt, ehkki oli osalejaid, kelle jaoks oli intervjuu esimene kord, kui nad seksuaalsuse teemal sügavamalt mõtisklesid ja oma mõtteid väljendasid. Meenutused seksuaalkasvatuse ja allikate kohta olid ootuspäraselt erinevad, kuid oli ka korduvaid mustreid. Paljud intervjueeritud meenutasid kasvõi väheseid vestluseid emaga (isad meenutustes pigem esile ei tulnud), aga vaid kolm 22 intervjueeritust nägid neid vestluseid toetava kogemusena või lapse ja vanema vahelise suhtluse loomuliku osana. Esile kerkisid pigem kogemused, mille kohaselt ei räägitud seksuaalsusest ei kodus ega koolis või räägiti väga pealiskaudselt ja fragmentaarselt ning hügieeni ja menstruatsiooni puudutati pealiskaudselt ja moraliseerivalt. Menstruatsiooniga seonduvad varjamise ja diskreetsuse diskursus ning rämpse ja puhta vastandamine. Näiteks pandi tüdrukutele südamele, et menstruatsiooni varjamine on elementaarne ja oluline ning menstruatsioonivere lekkimine on halvaks pandav, sest see viitab

lohakusele, mis ei ole tüdrukutele kohane. Rühmaintervjuudes meenutasid selliseid hoiakuid kõik osalenud ja ka individuaalintervjuudes oli see sageli esile toodud mälestus.

Näiteks 1970. aastate lõpus sündinud A, kes nimetab end maalapseks, meenutab 4. klassis antud seksuaalharidust menstruatsiooni käsitlemise kaudu.

A: Ja põhiline, tundub, see jutt oligi, et vaadake, et te kõik ära peidate, kui te tualetti hakkate minema, et keegi jumala eest aru ei saaks, miks ja milleks te sinna tualetti lähete ja millega. Ja vaadake, et te kannate selliseid riideid, et kõik jumala eest aru ei saaks, et päevad on, ja noh ... Ühesõnaga sihuke jutt käiski.

A meenutustes tuleb esile taas menstruatsiooni varjamise vajadus ning ootus ja surve kontrollida oma riideid, et vältida sidemete lekkimist või seda, et hügieenisidemed näha ei oleks.

Menstruatsioonist räägiti pigem vaid tüdrukutele, tegemist oli rangelt „naiste asjadega“. Menstruatsiooni kui nähtust käsitleti küll kliiniliselt ja steriilselt, aga menstrueerivat tüdrukut või naist justkui millegi räpasena. Arvestades hilisnõukogude perioodi defitsiidimajandust ja toonaseid menstruatsioonitarvikuid (enamasti puuvillariiet ja mingit laadi vatti) ning pidevat lekkeohtu oli menstruatsioon taak. Sellele osutavad nii intervjueeritute mälestused kodust ja koolist saadud sõnumite kohta kui ka intervjueeritute mainitud teabekirjanduse moraliseerivad ja noomivad sõnumid.

Ehkki menstruatsiooni teemat puudutati kodudes suurema tõenäosusega kui muud seksuaalsusesse puutuvat, ei pruukinud info jagamisega kaasneda piisavaid materiaalseid võimalusi tulla menstruatsiooniga toime. Steriilset vatti ja marlit oli sageli raske hankida, ühekorrasidemete kasutamist mäletasid aga väga üksikud intervjueeritud ja seda pigem juba üleminekuajast. Korduvalt meenutati hügieenitarvikute hankimisega seotud ebamugavust, aga ka olukorraga toimetulekuks vajalikku leidlikkust. Vahendite kättesaamatusega seoses töid intervjueeritud esile vanemate oskamatust, puudulikku suunamist või rahalist kitsikust. Kõigi mainitud aspektidega seoses peegeldati ka häbi ja ebamugavustunnet. Näiteks intervjueeritu K kasvas peamiselt koos emaga

keerulistes oludes, kus tuli tegelda toimetulekuraskustega, ning hügieenisidemete hankimiseks pidi ta salaja emalt või vanaisalt raha võtma. Samuti kasvas keerulistes oludes 1980. aastate algul sündinud P, kes elas suuremas linnas ühiskorteris koos vanemate ja vanavanematega. Suhted nendega ei olnud kuigi toetavad ning peale menstruatsioonist informeerimise ta täiskasvanutelt tuge ei saanud.

K: Kui mul oli menstruatsioon, mul ei olnud lappe ja ma varastasin raha küll ema rahakotist, küll vanaisa rahakotist.

P oli 9-aastane, kui tal menstruatsioon algas, mis on erandlikult vara. Keskmiselt algab menstruatsioon 12–13-aastaselt (Hall & Hall, 2021, lk 1027). Kuna ta oli oma eakaaslastest arengus mitu aastat ees, ei olnud tõenäoliselt ka kedagi omaealiste hulgas, kellega kogemusi jagada või kellelt saada moraalset tuge, mida pakkus teadmine, et teisedki elavad midagi sarnast läbi. P kirjeldas end ka erakliku lapsena ning menstruatsiooniga seonduvat kui teatud isoleeritusest kantud kogemust, mille läbiv tunne oli häbi.

P: Aga näiteks ema rääkis mulle menstruatsioonist. Et kasutada vatti. Tol ajal sidemeid ei olnud ja siis et mingisuguseid värke, mille peaks siis hiljem läbi keetma. Meil ei olnud kusgil sellist kohta, et oh, siit võtad vati või et nagu sidemed lähevad sinna, ja siis põhimõtteliselt ma ise tegelesin kõige sellega. Ehk siis ühes kapis, ma leidsin mingit vana käsitöövatti siukest. Mingeid tükke täis ja-ja siis ma kasutasin seda siis, ja kui see otsa sai, siis ma kasutasin väikeseks jäänud riideid, mille ma kogusin pappkasti voodi kõrval, ja mingil hetkel, kui see pappkast konkreetselt nagu ... Ta ei saanud päris täis, aga selline suur kast ... Siis ma hiilisin naabrite prügikonteineri juurde ja viskasin need minema.

Häbi, viha ja teised negatiivsed emotsioonid võivad kogemuste jagamist korraga nii takistada kui ka võimaldada ja võimestada (Plummer, 1994, lk 20–21). Ken Plummer (2016, lk 284) on intiimsetest, seksuaalsetest lugudest vaikimist nimetanud narratiivseks vaikimiseks, milles küpsenud lugu saab toetavas keskkonnas kujuneda jagatud looks.

Kõige enam ilmnes grüpiintervjuu võimaldav ja võimestav mõju keha- ja menstruatsioonihäbiga seotud lugudes ning 1990. aastate siirdeperioodi ahistamiskogemuste kirjeldustes. Ehkki neid kogemusi jagati

ka individuaalintervjuudes, tehti seda neis sageli põgusamalt või meenutati vähem detaile. Rühmaintervjuudes tekkisid aga osalejatel seosed, millest omakorda uued meenutused, ning kogemusi avati sügavamalt, kohati ka väga haavatavalt. Rühmaintervjuudes osalenud naised tõid jagamise võimaldajana esile intervjuude turvalist õhkkonda ning teiste kogemuste kuulumise ja jagamise jõustavat mõju, mis toetas ka enda avamist. Seda ilmestab näiteks F-i jagatud keha- ja menstruatsioonihäbi kogemus. 1970. aastate lõpus sündinud ja alevikus kasvanud naine meenutas rühma-intervjuus koduse seksuaalkasvatuse ja kehahäbi seost ning jagas oma mälestusi, millest ta ei olnud varem sel moel kunagi rääkinud. Nimelt kasvas ta pikalt koos vägivaldsete ja misogüünsete isa ja vennaga ning see mõjutas ulatuslikult tema täiskasvanuelu.

F: Oma seksuaalteadmised ma sain oma vanemalt vennalt ja need ei olnud naisi austavad absoluutselt. Et naised on litsid, seda kuulsin nii isalt kui vennalt. Et naiste seksuaalsus põhimõtteliselt ... Et sa oled lits, kui seksid. Et ta rääkis niisuguseid lugusid teistest tüdrukutest ja nii edasi. Ja just ka menstruatsioonist, kuidas tüdrukud haisevad ja kui rõvedad nad on. Ma olen saanud kõik selle ... Ja see oli ainus allikas, kus sa selle said. Ja teiste tüdrukutega ei rääkinud sellest ka.

F toob näitena ka seksuaalseid topeltstandardeid, mida ta koges libustavates¹ sõnumites. Need topeltstandardid, millest peegeldub, et meestele lubatud käitumine on naistele lubamatu, kujundasid F-i hoiakuid enda kui naise suhtes ning andsid edasi üldist väärteadmist naiste seksuaalsuse ja keha kohta. F avas oma sügavat ja varjatud kogemust naistele, kellega ta ei olnud kunagi kohtunud, ning tema öeldust tõukvalt jagas ka teine samas rühmaintervjuus osalenu mälestusi päritoluperes kogetud vägivaldast ja selle mõjust. Lugude jagamise võimaldamisel on oluline roll naiste seksuaalsuse ja seksuaalsete kogemuste uurimisel. Saladused või traumad ning varjatud kogemused võivad saada jagamise kaudu elu austava tähenduse (Arthur & Kurvet-Käosaar, 2015, lk 120). Jagaja kogemused ja mälestused saavad aga mälestuse vahendamise teel jõu, mis võib kõnetada ja lohutada neid, kes võivad sarnaseid kogemusi kanda.

¹ Libustamine (ingl *slut shaming*) on kellegi solvamine, alandamine või karistamine seksuaalsuse väljendamise või seksuaalsete ihade tõttu (Davidjants, 2015).

Seda saab tundlike teemade uurimisel võimaldada vaid traumateadlikult lähenedes.

Pigem toetavana meenutavad kodust seksuaalkasvatust ja ka menstruaatsioonidiskursust 1980. aastate alguses sündinud S ja 1970. aastate lõpus sündinud I. S kasvas suures linnas koos vanemate ja vanavanematega. Ta näeb olulise faktorina seda, et ta oli täiskasvanute ellu palju kaasatud. S toob kodust seksuaalkasvatust esile kui võimalust toetada menstruaatsiooni teemal vähem informeeritud sõpru ning seda, et osaledes nii täiskasvanute juttudes kui tegevustes, sai ta infot ka suhete ja seksuaalsuse kohta.

S: See oli nagu selline perekond, kus nagu räägiti asjadest, mis tundub mulle, et on erinev teistest minu põlvkonna peredest. Sest hästi palju asju, mida mina õppisin kodunt, minu sõbrannad õppisid minult. Et see on nagu üks asi, mis mulle tundub, mind eristab teistest, sest et tõesti ma ise puutusin kokku vist kahe sõbrannaga, kellel algas menstruaatsioon niimoodi, et nad ei olnud kuulnudki sellisest asjast, nad ei teadnud sest mitte midagi. /.../ Ja kõik muud asjad ka, et selles mõttes kuidagi mingi avatus ja samal ajal see oli ka võib-olla see, et lapsele olid täiskasvanute mured hästi nähtaval. Et see on selline kahe otsaga asi.

I kasvas suures linnas haritlaste peres. Oma teadmiste juures peab ta oluliseks asjaolu, et tema vanaema oli arst ning erinevad raamatud ja infoallikad olid kodus saadaval ning loetu üle sai arutleda. Intervjueeritavate seas oli aga teisigi naisi, kelle üks või mõlemad vanemad olid meedikud, kuid sel ei olnud kodusele seksuaalkasvatusele positiivset mõju.

I: Sünnitusabist oli küll juttu. /.../ Et ütleme, et selline bioloogiline pool oli väga-väga noorest peast olemas. /.../ Põhimõtteliselt ka, et seksuaalsus on ilus asi, aga ma ei mäleta nagu, et ma selle kohta otseselt küsimusi esitanud oleks. Ütleme, et kuskil pärast kümnendat eluaastat hakkasime rohkem emaga sellel teemal vestlema. Enne olid sellised teemad, et kust lapsed tulevad, millised on poisid, millised tüdrukud, mis on menstruaatsioon, mida see tähendab, kuidas sind võib ära kasutada. Et noh, sellised väiksed ettevalmistused selleks, et sa oleks mingil hetkel valmis ja et kui sa saad suuremaks, kust sa saad vastused, kui sul on küsimused.

Nagu S esile toob ja intervjuud kinnitavad, oli tema, aga ka I kogemus erandlik. Ka 1970. aastate lõpus sündinud ja väikeses asulas kasvanud E ning 1980. aastate alguses sündinud ja väikelinnas „traditsioonilises Eesti peres“ noorte vanematega kasvanud M-i kogemus näitavad, võis menstruatsiooni, samuti kogu seksuaalsuse teema olla kodus ka katmata või ei meenunud sellest mitte midagi.

E: Tõesti minuga ei räägitud sellel teemal, põhiline kasvatus oli ikka see, et milline on õige tüdruk ja milline poiss, millised naiste tööd, millised on meeste tööd, on ju, kes läheb aitab ema, kes läheb aitab isa. See oli kõik väga selge. /.../ Meie peres ei räägitud seksuaalsusest kui sellisest. No absoluutselt. Et kui ema küsis, et kas sul päevad on alanud ja kas ma räägin, siis olid mul päevad juba paar aastat käimas. Ja mul hakkasid päevad kuueteist ja poole aastaselt, nii et ... (naerab pikalt)

M: Ma ei mäleta üldse, et oleks olnud mingisuguseid nagu selgitavaid vestlusi või mitte midagi, tegelikult. Võib-olla ikkagi nagu kuidagi tema hoiakus või noh, üldse nagu ka selline, noh, teatud asjadest lihtsalt nagu ei räägita. /.../ Et-et jah, kõik igasugused teadmised tulid kuidagi ise mu juurde, mingite raamatute ja ajakirjade kaudu. Et tõesti koolis ma ei mäleta absoluutselt, eks kindlasti midagi oli, aga mul ei tule üldse nagu meelde, et meil oleks olnud mingit sellist.

7.2. Sõnumid koolist

Seksuaalkasvatust meenutasid intervjuueritid ka koolist, kuid seda veel napimana kui kodust seksuaalkasvatust. Mälestustes segunevad nõukogude aja viimased aastad ja üleminekuperiood, seetõttu lõimuvad siin ka erinevad diskursused. Peamiselt meenutati koolis kaetud teemadest hügieeni ja menstruatsiooni käsitlemist, kuid seda pinnapealse ning sageli hinnangulisena. M, kes sündis 1980. aastate alguses väikelinnas, kus ta ka koolis käis, meenutab õppeainest, mida ta nimetab inimeseõpetuseks, pigem üldist füsioloogiat puudutavaid teemasid.

M: Ma mäletan ... rohkem algkoolis oli nagu inimeseõpetus, räägiti, kuidas me keha on, ja muidugi nagu intiimsetest asjadest nagu libiseti üle. Mis on nahk ja mis higieritus, niukseid asju ma nagu mäletan rohkem sellisest algkooliajast, pärast, ma ei tea, no ilmselt oli mingi inimeseõpetus.

H, 1970. aastate lõpus sündinud naine, meenutab menstruatsiooniga seonduvaid hoiakuid oma keskkooliajast ühes Eesti väikelinnas. Tema jutustatust ilmneb, et tegemist oli juba 1990. aastatega ehk vaba riigi seksuaalkasvatusega. „Sellel ajal ei toimu mingit seksi“ võib osutada küll erinevatele hoiakutele ja lähtekohtadele, kuid võib eeldada, et siin on oma roll ka diskursusel, milles seks menstruatsiooni ajal on välistatud, kuna menstruatsiooniveri on määriv ja ebahügieeniline.

H: Keskkooli ajal, ma ei mäleta, mis aine see oli, see ei olnud päris bioloogia ... midagi räägiti ka seksuaalse kasvatuse teemadel. See võis paar tundi olla ja ma mäletan, et õpetaja tegi testi oma klassis, seal oli mitu küsimust. Ja ma mäletan, et üks küsimus oli, kas päevade ajal seks on okei või kas üldse saaks. Ja siis ma mäletan tema tohutut jahmatust, kui ta ütles, et kuulge, kallid lapsed, te ei saa ikka millestki aru. Et see ei ole sellel ajal kuidagi võimalik, et sellel ajal ei toimu mingit seksi. Et järelikult enamik klassi oli arvanud teistmoodi.

O, kes on sündinud 1970. aastate esimeses pooles ning kasvanud haridustöötajate peres, meenutab kultuursuse, hügieeni- ja esteetikanõudeid järgmiselt.

O: Meil olid seksuaalõpetuse tunnid. Üks naisterahvas, selline pigem 60 millegiga, käis meile rääkimas, kuidas me peame ise endale õmblema pesu ja see peab olema nii perfektne, et kui me peaksime kasvõi nüüd ja kohe mehele ennast paljaks võtma, peab olema puhas ja ilus ja pitsiline. Ja et see nagu tekitas minus nagu ... Ma ei ole pidanud enda jaoks seda varem sõnastama. Aga et kui näiteks seda sõnastada, siis pigem see tekitas minus trauma. Et kas ma pean olema nagu justkui iga hetk valmis selleks, et ennast paljaks võtta, näitama, mis pesu seljas on? Ja ma olen avastanud nagu seda mõtet ka nüüd üle 40-aastaselt, et ma mõtlen, et kas ma olen umbes valmis selleks, ma peaksin praegu paljaks võtma, milline pesu nagu seljas on. Ja rohkem sellest seksuaalkasvatusest ei mäleta midagi. Ma mäletan, et oli piinlik olla naine.

O meenutustega resoneeruvad minu vähesed mälestused kooli seksuaalkasvatusest. Selle osaks oli minimaalne info menstruatsiooni ja selle diskreetsuse kohta, samuti käsitleti enda pesemist, mille oluline eesmärk oli ka menstruatsioonivere lõhna vältimine. Tähtis oli puhtus, menstruatsiooni aga käsitleti justkui selle vastandina. Kurioossemana meenub aga õppekäik, mil inimeseõpetuse õpetaja viis 11. klassi tüdrukud

sekspoodi meestele meeldivat pesu vaatama. Toimunu ei meenu traumaatiliselt, kuid selle tähendus või pigem mälestus selle tähendusest muutub ajas ja analüüsid.

Koolis menstruatsiooni teema käsitlemisega seoses toovad mitmed intervjueritud esile piinlikkustunnet ja ebamugavust, mida tundsid nii õpilased kui ka õpetajad. Lisaks meenutati ebamugavust menstruatsiooni talumisel koolikeskkonnas. Näiteks mainiti taaka seoses kehalise kasvatus tundidega, kus oli vaja kaasa teha vaatamata tugevatele menstruatsioonivaludele. Toodi esile ka negatiivse diskursuse kandumist menstruatsioonitabuse üldisemalt ning negatiivse kehapildi ja negatiivsete kogemuste mõju ka täiskasvanueas.

10. Kokkuvõte

Menstruatsioonihäbi mõjutab menstrueeriva inimese seksuaalset minapilti tervikuna läbi elukaare. See kujundab seksuaalset mina- ja kehapilti (Kissling, 1996a, 1996b). Menstruatsiooni stigmatiseerivas diskursuses kasvanud naiste seksuaalne enesekindlus on madalam võrreldes nende naiste omaga, kes on kasvanud menstruatsiooni normaliseerivas keskkonnas (Mayers *et al.*, 2003; Schooler *et al.*, 2005). Neile seostele osutavad ka intervjueritute kogemused ja mälestused, milles nad seovad menstruatsiooniga seotud häbitunde ja stigmatiseerivad hoiakud enda negatiivse kehapildiga teismelisena ja noore naisena. Arvestades hilisnõukogudeaegset seksuaalsuse diskursust, moraliseerivaid ja stigmatiseerivaid sõnumeid või häbist kantud vaikust kodus ja koolis ning lisades siia juurde ideoloogilistest eesmärkidest mõjutatud teabematerjali, saame pildi keskkonnast, milles kujunesid intervjueritud naised.

Intervjueritud töid menstruatsioonitaaka esile pigem teismee ja noorema täiskasvanuea häbist kantud kogemusena, mida mõjutasid nii menstrueerivate inimeste naeruvääristamine, häbistamine kui ka menstruatsioonitarvikute puudus ning mis avaldas mõju nende enesetundele.

Kogetud seksuaalkasvatuse narratiivides kordusid pigem häbistavad ja manitsevad sõnumid, mida intervjueritud meenutavad nii

verbaliseerituna kui ka seksuaalsuse teemadel vaikimise kaudu. Kodus käsitletud teemad puudutasid pigem hügieeni ja menstruatsiooni, kuid neid ei seostatud teadlikult seksuaalkasvatusega ning menstruatsiooni-narratiivides tuleb esile selle stigmatiseeriv käsitlusviis. Narratiivides esildub seksuaalteemadel vaikimine, mis iseloomustas nende vanemate, aga ka vanavanemate põlvkonda. Vaikimist nähakse pigem teatud teemade eiramise või stigmatiseerimisena kui vähestest faktiteadmistest tuleneva käitumisena, millele viitavad ka Rotkirchi (2004) käsitletud erinevused põlvkondade vahel Nõukogude Liidus. Tagasisivaatavalt iseloomustavad intervjueeritud seda hoiakuga, et teatud teemadest lihtsalt ei räägitud.

Tulles intervjueeritute meenutuste valguses tagasi Maureen C. McHugh' (2020) seisukohtade ja menstruatsioonioiete käsitluse juurde, tekib aga küsimus, kuivõrd on menstruatsiooniposiitivsuse ootuses arvesse võetud inimeste väga erinevaid ja reaalseid menstruatsioonikogemusi erinevates ühiskondades või seda, et menstruatsioon ongi sageli vaevaline kogemus nii füüsiliselt, vaimselt kui emotsionaalselt, olenemata ühiskonna heaolutasemest. Kas ootus menstruatsiooni positiivselt näha ja sellest positiivselt kõneleda ei eira inimeste kannatusi? Mõeldes neile lugudele, mida menstruatsiooni kogenud ja kogevad inimesed on jaganud ja siiani jagavad, on see ehk osalt privileegituim ootus.

Et teha veel enam samme menstruatsiooni normaliseerimiseks, tuleks eemalduda negatiivsest diskursusest ning keelduda varjamisest, peitmisest ja eiramisest. Menstruatsiooni diskursuses peame ehk jõudma pigem käsitluseni, milles on ruumi individuaalsetel kogemustel ja sellest lähtuvalt nii positiivsete kui ka negatiivsete kogemuste jagamisel. See on ka üks oluline muutus, mida tõid intervjueeritud esile – olles kogenud stigmatiseerivat ja negatiivset seksuaalkasvatust ning mõistes selle mõju täiskasvanueas, soovitakse oma lastele olla toetavad ja seksuaalsust normaliseerivad lapsevanemad. Menstruatsiooni normaliseerimist peeti oluliseks, olenemata laste soost.

Nõustun McHugh' seisukohtades ka sellega, et patoloogiseerimine ja patriarhaalne maailmakorraldus on seni takistanud menstruatsiooni inimkeskse käsitluseni jõudmist. Patriarhaalne on ka menstruatsiooni-

tarvikute paigutamine mugavuskaupade kategooriasse, millele viitab muu hulgas nende maksustamispoliitika või kättesaadavus. Pool maailma elanikkonnast ei ole seda „mugavust“ valinud. Emakaga inimesed menstrueerivad tahtest olenemata. Kogemus, millega puutub kokku pool inimkonnast suure osa oma elust, on stigmatiseeritud mitte seetõttu, et see võib olla ja sageli ongi individuaalselt ebameeldiv kogemus, vaid seetõttu, et see nähtus on olnud ebameeldiv ühiskonnale.

Kasutatud kirjandus

- Annik, E. (2015). Soodiskursustest Eestis nõukogude perioodil. *Ariadne Lõng*, 1/2, 70–89.
- Arthur, P. L., & Kurvet-Käosaar, L. (2015). Editorial: Private lives, intimate readings. *Life Writing*, 12(2), 119–123.
<https://doi.org/10.1080/14484528.2015.1022926>
- Bailey, A. H., LaFrance, M., & Dovidio, J. F. (2019). Is man the measure of all things? A social cognitive account of androcentrism. *Personality and Social Psychology Review*, 23(4), 307–331.
<https://doi.org/10.1177/1088868318782848>
- Bell, K. (2019). The ‘problem’ of undesigned relationality: Ethnographic fieldwork, dual roles and research ethics. *Ethnography*, 20(1), 8–26.
<https://doi.org/10.1177/1466138118807236>
- Conley, T. D., & Klein, V. (2022). Women get worse sex: A confound in the explanation of gender differences in sexuality. *Perspectives on Psychological Science*, 17(4), 960–978. <https://doi.org/10.1177/17456916211041598>
- Davidjants, B. (2015). *Sõnastik: libustamine ehk slut-shaming*. Feministeerium.
<https://feministeerium.ee/nadala-sona-libustamine-ehk-slut-shaming/>
- Denzin, N. (1989). *Interpretive biography*. Sage Publications.
- Desjarlais, R., & Throop, C. J. (2011). Phenomenological approaches in anthropology. *Annual Review of Anthropology*, 40, 87–102.
<https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092010-153345>
- Elliott, J. (2005). *Using narrative in social research: Qualitative and quantitative approaches*. Sage Publications.
- Fabian, J. (2007). *Memory against culture: Arguments and reminders*. Duke University Press.
- Hall, J. E., & Hall, M. E. (2021). Female physiology before pregnancy and female hormones. In J. E. Hall & M. E. Hall (Eds.), *Guyton and Hall textbook of medical physiology* (14th ed., pp. 1027–1044). Elsevier.
- Hynie, J. (1964). *Noorukist meheks*. Eesti Riiklik Kirjastus.
- Josselson, R. (2007). *The ethical attitude in narrative research: Principles and practicalities*. In D. J. Clandinin (Ed.), *Handbook of narrative inquiry: Mapping a methodology* (pp. 537–566). Sage Publications.
- Kadastik, H. (1970). *Vestlusi noorukitele*. Valgus.
- Kalkun, A. (2006). *Tütarlapsest sirgub naine*. Hoiatusjutud tütarlastele populaarses meditsiinikirjanduses. *Mäetagused*, 34, 133–148.
<http://doi.org/10.7592/MT2006.34.kalkun>
- Kissling, E. (1996a). “That’s just a basic teen-age rule”: Girls’ linguistic strategies for managing the menstrual communication taboo. *Journal of*

- Applied Communication Research*, 24(4), 292–309.
<https://doi.org/10.1080/00909889609365458>
- Kissling, E. (1996b). Bleeding out loud: Communication about menstruation. *Feminism & Psychology*, 6(4), 481–504.
<https://doi.org/10.1177/0959353596064002>
- Klein, V., Savaş, Ö., & Conley, T. D. (2021). How *WEIRD* and androcentric is sex research? Global inequities in study populations. *The Journal of Sex Research*, 59(7), 810–817.
<https://doi.org/10.1080/00224499.2021.1918050>
- Kontula, O., Papp, K., & Kosunen, E. (1997). Teenagers' sexuality in Estonia and Finland in the 1990s. *Finnish Yearbook of Population Research*, 34, 161–172. <https://doi.org/10.23979/fypr.44928>
- Kook, E. (1978). *Tütarlapsest sirgub naine*. Valgus.
- Kurm, H. (1977). *Sinule, tütarlaps*. Valgus.
- Lagerspetz, M. (2017). *Ühiskonna uurimise meetodid: sissejuhatus ja väljajuhatus*. Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Lederman, R. (2016). Fieldwork double-bound in human research ethics review: Disciplinary competence, or regulatory compliance and the muting of disciplinary values. In W. C. van den Hoonaard & A. Hamilton (Eds.), *The ethics rupture: Exploring alternatives to formal research ethics review* (pp. 43–72). University of Toronto Press.
<https://doi.org/10.3138/9781442616653-005>
- Mayers, K. S., Heller, D. K., & Heller, J. A. (2003). Damaged sexual self-esteem: A kind of disability. *Sexuality and Disability*, 21, 269–282.
<https://doi.org/10.1023/B:SEDI.0000010069.08844.04>
- McHugh, M. C. (2020). Menstrual shame: Exploring the role of 'menstrual moaning'. In C. Bobel, I. T. Winkler, B. Fahs, K. A. Hasson, E. A. Kissling, & T.-A. Roberts (Eds.), *The Palgrave handbook of critical menstruation studies* (pp. 409–421). Palgrave Macmillan Singapore.
https://doi.org/10.1007/978-981-15-0614-7_32
- Ménard, A. D., & Offman, A. (2009). The interrelationships between sexual self-esteem, sexual assertiveness and sexual satisfaction. *The Canadian Journal of Human Sexuality*, 18(1–2), 35–45.
- Paloheimo, M., Rouhunkoski, M., & Rutanen, M. (1974). *Avameelselt abielust*. Valgus.
- Peter, R., Šebek, V., & Hynie, J. (1962). *Tütarlapsest naiseks*. Eesti Riiklik Kirjastus.
- Plummer, K. (1994). *Telling sexual stories: Power, change and social worlds*. Taylor & Francis.

- Plummer, K. (2016). Narrative power, sexual stories and the politics of story telling. In I. Goodson, A. Antikainen, P. Sikes, & M. Andrews (Eds.), *The Routledge international handbook on narrative and life history* (pp. 11–22). Routledge.
- Põldsaar, R. (2009). Isamaa ja mehemeel: mehelikkuse ideoloogiad ja rahvuslik identiteet. *Ariadne Lõng*, 9, 63–75.
- Randall, A. E. (2011). “Abortion will deprive you of happiness!”: Soviet reproductive politics in the post-Stalin era. *Journal of Women’s History*, 23(3), 13–38. <https://doi.org/10.1353/jowh.2011.0027>
- Rotkirch, A. (2000). *The man question: Loves and lives in late 20th century Russia*. University of Helsinki. <https://doi.org/http://doi.org/10.31885/2018.00015>
- Rotkirch, A. (2004). “What kind of sex can you talk about?”: Acquiring sexual knowledge in three soviet generations. In D. Bertaux, P. Thompson, & A. Rotkirch (Eds.), *Living through the Soviet system* (pp. 93–119). Routledge.
- Schooler, D., Ward, L. M., Merriwether, A., & Caruthers, A. S. (2005). Cycles of shame: Menstrual shame, body shame, and sexual decision-making. *The Journal of Sex Research*, 42(4), 324–334. <https://doi.org/10.1080/00224490509552288>
- Squire, C. (2008). Experience-centred and culturally-oriented approaches to narrative. In M. Andrews, C. Squire, & M. Tamboukou (Eds.), *Doing narrative research*. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9780857024992>
- Squire, C., Andrews, M., & Tamboukou, M. (2008). *Introduction. What is narrative research?* In M. Andrews, C. Squire, & M. Tamboukou (Eds.), *Doing narrative research*. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9780857024992>
- Standards for sexuality education in Europe: A framework for policy makers, educational and health authorities and specialists. (2010). WHO Regional Office for Europe and BzGA. <https://www.icmec.org/wp-content/uploads/2016/06/WHOStandards-for-Sexuality-Ed-in-Europe.pdf>
- Zdravomyslova, E. (2001). Hypocritical sexuality of the late Soviet period: Sexual knowledge and sexual ignorance. In S. Weber & I. Liikanen (Eds.), *Education and civic culture in post-communist countries* (pp. 151–167). https://doi.org/10.1007/978-0-230-28702-0_11
- UNICEF. (2018, May 25). *Fast facts: Nine things you didn’t know about menstruation*. <https://www.unicef.org/press-releases/fast-facts-nine-things-you-didnt-know-about-menstruation>

- Viik, T. (2011). Kultuuriline pööre. M. Tamm (koost.), *Humanitaarteaduste metodoloogia: uusi väljavaateid*. Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Wertz, F., Charmaz, K., McMullen, L. M., McSpadden, E., Josselson, R., & Anderson, R. (2011). *Five ways of doing qualitative analysis: Phenomenological psychology, grounded theory, discourse analysis, narrative research, and intuitive inquiry*. Guilford Publications.

Lisa. Empiirilised allikad

A, sündinud 1970. aastate teises pooles, rühmaintervjuu 07.06.2021 Tallinnas
B, sündinud 1970. aastate teises pooles, rühmaintervjuu 07.06.2021 Tallinnas
C, sündinud 1970. aastate teises pooles, rühmaintervjuu 07.06.2021 Tallinnas
D, sündinud 1970. aastate esimeses pooles, rühmaintervjuu 15.06.2021 Tartus
E, sündinud 1970. aastate teises pooles, rühmaintervjuu 15.06.2021 Tartus
F, sündinud 1980. aastate esimeses pooles, rühmaintervjuu 15.06.2021 Tartus
G, sündinud 1980. aastate esimeses pooles, intervjuu 30.09.2021 Zoomis
H, sündinud 1970. aastate teises pooles, intervjuu 06.10.2021 Zoomis
I, sündinud 1970. aastate teises pooles, intervjuu 08.10.2021 Zoomis
J, sündinud 1970. aastate teises pooles, intervjuu 10.10.2021 Zoomis
K, sündinud 1970. aastate teises pooles, intervjuu 20.10.2021 Zoomis
L, sündinud 1970. aastate esimeses pooles, intervjuu 27.10.2021 Tartus
M, sündinud 1980. aastate esimeses pooles, intervjuu 02.11.2021 Zoomis
N, sündinud 1970. aastate teises pooles, intervjuu 04.11.2021 Zoomis
O, sündinud 1970. aastate teises pooles, intervjuu 08.11.2021 Zoomis
P, sündinud 1980. aastate esimeses pooles, intervjuu 10.11.2021 Zoomis
R, sündinud 1970. aastate teises pooles, intervjuu 12.11.2021 Tartus
S, sündinud 1980. aastate esimeses pooles, intervjuu 15.11.2021 Zoomis
T, sündinud 1970. aastate esimeses pooles, intervjuu 17.11.2021 Tallinnas
U, sündinud 1970. aastate teises pooles, intervjuu 22.11.2021 Zoomis
V, sündinud 1970. aastate esimeses pooles, intervjuu 24.11.2021 Zoomis
Õ, sündinud 1970. aastate teises pooles, intervjuu 29.11.2021 Tartus
Välitöö päevik, 07.06.–29.11.2021

Kristina Birk-Vellemaa on feministlik antropoloog, seksuoloog, noorsootöötaja ja seksuaalhariduse ekspert, kellel on üle 20 aasta seksuaalkoolitaja kogemust Eestis, Kõrgõzstanis, Kasahstanis, Moldovas ja Gruusias. Tema uurimishuvi on seksuaalne enesekehtestamine, soonormide mõju seksuaalsele enesehinnangule ja seksuaalkasvatuse mõju neile. Antropoloogi ja seksuaalkoolitaja rollid ühendab ta ka sotsiaalmeedias seksuaalharidusliku sisu loojana. 2022. aastal lõi ta Instagramis konto @s3kspositiiv, millel on tuhandeid jälgijaid. 2023. aastal valis Eesti Seksuaaltervise Liit ta aasta seksuaaltervise edendajaks.

Kristina Birk-Vellemaa is a feminist anthropologist, sexologist, youth worker and sexuality education expert with over 20 years of sexuality education experience from Estonia, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Moldova and Georgia. Her research focuses on sexual self-assertion, the influence of gender norms on sexual self-esteem and the impact of sexuality education on these. She links the roles of anthropologist and sexuality educator in creating sexuality education content on social media. In 2022 she created the Instagram account @s3kspositiiv which by today has thousands of followers. In 2023 Estonian Sexual Health Association elected her the sexual health promoter of the year.

Abstract

Sexuality is a core aspect of being a human. While individuals vary sexually, there are also shared experiences that connect many people. Menstruation is one of those experiences. However, menstruation is also associated with shame and stigma, which can impact the sexual self-image and confidence of individuals who menstruate. In this article, I explore the connections between sexuality education and menstrual shame. The article is based on my master's thesis, which I defended at the University of Tartu in 2022, titled "A Girl Became a Woman: The Experience of Sexuality Education and Its Impact on Sexual Assertiveness in the Narratives of Estonian Women Born between 1971 and 1981." I study how Estonian women born within this timeframe remember their sexuality education from their childhood and adolescence, and how they perceive its influence on their sexual self-assertion and self-image in adulthood. Since the participants highlighted the discussion of menstruation the most in sexuality education at home and at school, as well as its stigmatization, feelings of shame, and insecurity, I narrow the focus to menstrual shame. I also explore various researchers' perspectives on the connections between sexuality education and menstrual shame, as well as the impact of menstrual shame on sexual self-image and confidence.

Keywords: sexuality education, sexuality, menstruation, shame, gender norms

Mõtteid Kristjan Jaagu ema päritolust ja emakeelest¹

Kairit Kaur

Teesid

Pärast Mart Lepiku artiklit (1972) on üsna vähe arutletud, kes võis olla Kristjan Jaak Petersoni ema ja mis võis olla tema emakeel. Lepik on esile toonud, et ema isanime on mõnes dokumendis esitatud venepärasel kujul (Michailowna), mis võiks vihjata vene (slaavi) päritolule, kuid topelteesnimi ja katoliku usku kuulumine 1798. aastani, mil ema vahetas konfessiooni ja sai luterlaseks nagu isagi, teevad seostamise vene päritoluga keeruliseks. Lepiku arvates võiks perekonnanime puudumine viidata, et ka ema kuulus talupojaseisusse, mis kombinatsioonis katoliku usuga teeks usutavaks pigem läti või leedu päritolu. Jacob ja Anna Elisabet Petersoni (srn vkj 02.11.1807 ca 30-aastaselt) esiklapse Johann Gottliebi vaderite seas on mainitud ka keegi Michel Wikul, kes Lepiku arvates võis olla emapoolne vanaisa. Artiklis pakun välja ühe võimaliku uue hüpoteesi ema päritolu kohta, lähtudes tõdemusest, et Wikul perekonnanimena võis olla viide päritolukohale. Riia lähistel on tõepoolest olemas koht nimega Vīkuļi, mis kuulus Piņķi kihelkonda. Selle kirikuraamatut sirvides leidsin sissekande Kristjan Jaagu emaga identset eesnime kandva vallaslapse kohta, kes ristiti 1778. aasta mai algul ning kelle ema oli samanimeline teenijatüdruk Riias ja isa teadmata.

Märksõnad: Kristjan Jaak Peterson, ema, päritolu, emakeel, Vīkuļi

Juba 1996. aastast tähistame eesti keele pühitsemiseks 14. märtsil emakeelepäeva, 1999. aastast ka riikliku tähtpäevana. Kuupäev on valitud meie ühe esimese eesti keeles luulet kirjutanud ja seda keelt ka oma värssides otsesõnu väärtustanud mehe sünnipäeva järgi. Ometi teame, et eesti keel ei olnud Kristjan Jaagu ema, vaid hoopis isa keel. Pärast Mart Lepiku artiklit 1972. aasta Keele ja Kirjanduse kaheksandas numbris on

¹ Artikli valmimist on finantseeritud Eesti Teadusagentuuri grandist PRG1106 „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel“.

aga üsna vähe arutletud küsimuse üle, kes võis olla Kristjan Jaagu ema ja mis võis olla tema emakeel. Alljärgnevalt püüangi seda probleematikat uuesti lahti harutada, püstitades ühe võimaliku uue hüpoteesi ema päritolu kohta.

Varasemate uuringute põhjal teame, et keeleliselt andekas noormees Kristjan Jaak oli pärit segarahvuselisest perest. Tema isa Jaak (Jacob) oli eestlane, pärit Viljandimaalt Karula vallast Kikka talust. 18. sajandi lõpukümnendil asus ta veel pärisorjana, ilmselt mõisahärra poolt toapoisi, kutsari või mõne muu ametimehena kaasavõetuna elama Riiga, kus astus aga juba peagi vaba töömehena ametisse ühe saksa kaupmehe juures. Mõned aastad enne Kristjan Jaagu sündi sai temast Riia Jakobi rootsi-eesi koguduse kellamees, kes täitis ka väikese koguduse eeslaulja kohustusi. Seetõttu võis Kristjan Jaak end Tartu ülikooli immatrikuleerudes isa ametiks üsna õigustatult märkida „köster“. Tema ema Anna Elisabetiga (ka Liesa) abiellus Jacob Peterson 1793. aastal, kuid ema päritolu ei ole teada (Lepik 1972, lk 460–463).

Mart Lepik, kes otsis Riia Jakobi kiriku meetrikaraamatutes Kristjan Jaagu vanemate ja õdede-vendade kohta teavet, on esile toonud, et ema isanime on mõnes dokumendis esitatud venepärasel kujul (Michailowna), mis võiks nagu vihjata vene (slaavi) päritolule, kuid topelteesnimi ja katoliku usku kuulumine 1798. aastani, mil ema vahetas konfessiooni ja sai luterlaseks nagu isagi, teeb seostamise vene päritoluga keeruliseks. Perekonnanime puudumine võiks pigem viidata, et emagi kuulus talupojaseisusse, mis kombinatsioonis katoliku usuga teeks usutavaks pigem läti või leedu päritolu.² Pärast 1798. aastat on venepärane isanimi ka asendatud saksapärasega *Michels Tochter*; laste ristimississekannetes ka rootsipäraselt *Michels dotter*. Jacob ja Elisabet Petersoni esiklapse Johann Gottliebi vaderite seas on mainitud ka keegi Michel Wikul, kelle kohta Mart Lepik on esitanud küsimuse, kas tegemist võis olla emapoolse vanaisaga (Lepik, 1972, lk 462, 464).

² Paljurahvuselises suurlinnas Riias ei saa muidugi välistada ka poolakate olemasolu.

Kes oli Michel Wikul ja kust teda otsida? Kui eeldada, et tegemist oli talupojaseisusest mehega, siis ehk ei olnud nimi Wikul klassikalises mõttes perekonnanimi, sest talupojad said Lätis perekonnanimed üldjuhul üsna samal ajal eestlastega, st alles pärast pärisorjusest vabastamist 1820.–1830. aastatel. Enne seda moodustati perekonnanimi sageli kas vastse perekonnanime omandanu isanime baasil (nagu vabaks saanud Jacob Petersoni ehk Peetripoja puhul) või täitis perekonnanime aset või kinnistus perekonnanimena talu- või asukoht, kust oldi pärit. Siit võib edasi arutleda, et kuivõrd Wikul ei olnud ilmselgelt isa eesnime baasil moodustatud perekonnanimi, siis võib see viidata päritolukohale. Veidi Riia ümbruses ringi vaadates selgub, et vaid 19 kilomeetri kaugusel Riia kesklinnast asub tõepoolest küla, mille nimi on Vīkuļi, mis jääb Babīte piirkonna ja valla keskusest Piņķist üksnes kolme kilomeetri kaugusele.³ Omaaegsest Piņķi (sks *Pinken*) vallast on aga Wikuli-nimelisi talumehi teada juba vähemalt 1607. aastast.⁴ Riia linna maade alla kuulnud Babīte kihelkond piirnes Poola võimu all olnud Kuramaaga, kus ema konfessiooniks märgitud katoliiklus oli laiemalt levinud kui varem Rootsi võimu alla läinud Liivimaal ja Riias.

Teada on, et Kristjan Jaagu ema, kes tõi ilmale seitse last, suri 2. novembril 1807. aastal 30-aastasena üsna vahetult pärast noorima poja Danieli sündi 26. oktoobril (Lepik, 1972, lk 465). Seega peaks tema sünniaeg jääma 1777. aasta kanti. Sirvides Piņķi ristimisi kajastavat kirikuraamatut aastatest 1753–1792 ja pöörates tähelepanu ajavahemikule 1776–1778, jääb silma mõndagi huvitavat. Esiteks, vader Michel Wikul ei pruukinud olla emapoolne vanaisa: 26. septembril 1776 (vkj) on Piņķi kirikus ristitud Wihkulla Martini ja tema naise Anna poeg Mikkellis (Micheli või Mihkli läti vaste), kes sündis sama kuu 19. päeval (LVVA, lk 214). Kui 17. sajandi alguse Wikuleid võiks eesnimede poolest

³ <https://lv.wikipedia.org/wiki/V%C4%ABku%C4%BCi> (30.12.2022).

⁴ Nt Jürgen ja Andres Wikul, mainitud Die Besiedelung der Mark der Stadt Riga, 1201-1600, von Dr. iur. August v. Bulmerincq; 7. Beilage, 1607 Mai 29 – Juni 1, Protokoll über die Revision der Landvogtei vom 29. Mai bis zum 1. Juni 1607. In: Mitteilungen aus der Livländischen Geschichte. Hrsg. v. der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, Bd. 21, H. 3 [Riga: Kymmell, 1921], S. 283.

(alamsaksapärased Jürgen ja Andres) pidada ka väikesakslasteks (NB! läti keeles puudub *ü*-täht), siis vähemasti 18. sajandi viimasel veerandil paistavad nad olevat üsna kindlalt lätlased (kelle nime Jakobi kiriku rootsi koguduse pastor ilmselt saksa- või rootsipäraselt kirjutas: Mikkellise asemel Michel). Kirikuraamatu sissekande põhjal võiks seega oletada, et Kristjan Jaak Petersoni venna Johann Gottliebi vaderite seas mainitud Michel Wikul võis tõenäolisemalt olla pigem ema sõber-tuttav või enam-vähem samaealine sugulane. Ei ole siiski välistatud, et vaderiks ei olnud too 1776. aastal sündinud Mikkellis, vaid keegi vanem Mikkellise-nimeline mees, kes ilmub vaderina ühes 1778. aasta sissekandes. Nii on 6. mail 1778 sündinud Austra Tohmsi ja tema naise Greta pojakese Mikkellise ristimise tunnistajana mainitud mh Wihkulla Jehkobsi poega Mikkelist (LVVA, lk 226), kes pidi ristimise hetkel 1778 olema juba täiskasvanud mees ja võiks vanuse poolest teoreetiliselt tulla kõne alla Kristjan Jaagu ema isa kandidaadina. Paraku Anna Elisabethi nimelise tütre isana tema nime Piņķi kirikuraamatust ei leia.

Juhul kui oletada, et Michel Wikul oli just emaga seotud vader ja ema oli pärit temaga samast kohast, siis võiks ehk ka tema kohta otsida infot Piņķi kandist? Nime Anna Elisabeth võibki 1777. aasta paiku leida ülalmainitud Piņķi kirikuraamatu kahest sissekandest.

Esimeses, 22. veebruari 1777. aasta sissekandes on juttu sellest, et ristitud on kellegi „saksa isiku Kuramaalt nimega Anna Elisabeth autuses sigitatud⁵ pojake Krischjahnis“ [*D[en] 22. Febr. Einer deutschen Persohn aus Curland mit Namen Anna Elisabeth in Unehren gezeugtes Söhnlein Krischjahnis*] (LVVA, lk 217). Ristimise tunnistajate *resp.* vaderitena on kirja pandud Grawes Jahnis, Kalnin Jahnis, Tillinga Edda, Grawes Edda (*ibid.*). Sulgudes on lisatud märkus, et see isik on peatunud Grawe talupere juures [*Diese Person hat sich in Grawes Gesinde aufgehalten*] (*ibid.*). Huvitav on selle sissekande puhul see, et saksa isiku pojale on pandud lätipärane eesnimi (Krischjahnis ehk Kristjan, mitte saksapärane Christian) ja vaderidki kannavad lätipäraseid eesnimesid. Ilmselt kuulus

⁵Nii tähistati Liivimaa kirikuraamatutes abieluvälist päritolu.

Anna Elisabeth siinsete sakslaste nn väikesakslaste (sks *Kleindeutsche*) alarühma,⁶ kes moodustasid baltisaksa ühiskonnas enamuse, kuid selle osa, mis ei kuulunud selle ülemkihti (aadlikud, literaadid, kodanlased). Nad elasid isiklikult vabana sageli maal, pidades mitmesuguseid ameteid mõisavalitsejast või teenrist virtina ja käsitöölise, postmeistrite ja kõrtsmikeneni, kuid võisid olla ka talupidajad. Siinses sotsiaalses hierarhias moodustasid nad omamoodi vahekihi ülemklassi kuulunud sakslaste ja alamklassi kuulunud eesti või läti talupoegade vahel. Tollases sotsiaalses hierarhias tõusvad eestlased-lätlased kõigepealt väikesaksastusid, langevad väikesakslased aga eestistusid või lätistusid.

Teises sissekandes, mis on kahjuks küll üsna raskesti loetav, öeldakse, et 1. või 4. mail⁷ 1778 on ristitud keegi „autuses sigitatud laps Anna Elisabeth, kelle sünnitas üks samanimeline Riia teenijatüdruk, kes lapse isa nime teada ei andnud ja [lapse] Tamme mõisa jättis“ [*D[en] 1. May. Ein in Unehren gezeugtes Kind Anna Elisabeth, welches von einer rigischen Magd gleiches Namens geboren worden, die den Vater des Kindes nicht angegeben und in Tammenhoff ausgelegen hat*] (LVVA, lk 226). Vaderina on mainitud nii lätlasi kui ka üht poolapärase nimega meest: *Krascher Lisbeth, Salmina Maria, die Gärtnerin* [aednikuproua] *Ilse. Jacob Kasorowski. Salmina Ehrmannis* (*ibid.*).

Perekonnanimi Kasorowski (või Kosorowski) tundub olevat kuulunud (venestunud?) poolakale. Poolapäraseid nimesid leidub ka Kristjan Jaagu vaderite hulgas, nt Mart. Sinkewitz või madam Kawaleffski (Lepik, 1972, lk 465). Jakob Kosorowski paistab olevat olnud Sarkana (Punase kõrtsi?) kõrtsmik, tema naine kandis nime Lihse ja 10. septembril 1778 sündis neil poeg Atte Prihdikis Mikkelis, kelle vaderiteks paistab olevat olnud ka mõisarahvast: Otto Schmidt, aednik Hammer Solitudesta, (disponent ehk palgaline mõisavalitseja) Joh. Gust. Laube, proua Bergmann Tamme mõisast ja Seibarta Ilse (LVVA, lk 229). Kõrtsmik Kasorowski esineb ka juba Anna Elisabethi vaderina mainitud Salmina

⁶ Mitte segi ajada terminiga „kadakasakslased“, mis oli pejoratiivne nimetus saksastunud või saksastuda soovivate eestlaste kohta (vt Rätsep, 2012, lk 11–12).

⁷ Kuupäev ei ole selgelt kirjutatud.

Ehrmannise poja Mikkelse (ristitud 1. mail 1777) vaderite seas. Peale Kasorowski leiab Salmina Ehrmannise poja vaderite seast ka ühe Mikkelse-nimelise mehe, Butschu Mikkelse (LVVA, lk 217). Kas Anna Elisabethi isa võis olla Jakob Kasorowski ja Salmina Ehrmannise ühine tuttav – ja ehk isegi hea sõber – Butschu Mikkelis? Miks muidu andsid mõlemad mehed oma pojale nimeks Mikkelis?

Ülaltoodud kaks Anna Elisabethi nime sisaldavat sissekannet tekitavad siiski rohkem lisaküsimusi, kui annavad vastuseid. Kõigepealt: kas 1778. aasta sissekanne võib olla Kristjan Jaagu ema ristimiskirje? Kui nii, siis olnuks ta surma hetkel 1807. aastal 29 ja poole aastane, mis sobib hästi surmasissekande vanusega (30). Kui see on tema ristimiskanne, siis ristiti ta vähemasti alguses luteri kirikus kui leidlaps. Kahjuks ei ole võimalik otsida Anna Elisabethi sissekannet Läti katoliku kiriku kirikuraamatutest, sest vanim neist, mis on kättesaadav Läti Riikliku Ajalooarhiivi Läti kirikuraamatuid koondavas keskkonnas Raduraksti⁸, pärineb alles aastast 1804 (Brīgīst, mis asub Latgales Ludza piirkonnas, kaugel Riiast), enamik aga alles 19. sajandi teisest poolest või 19./20. sajandi vahetusest. Kuivõrd katoliiklased panid luterlastest vähem rõhku kirjaoskuse levitamisele läti talupoegade seas (vt Aabrams, 2021, I, lk 63–66; 70–72), tekib küsimus, kas nad pöörasid ka vähem tähelepanu nende sündide-surmade registreerimisele. Siiski, kuna Trento kirikukogu kehtestas juba 1563. aastal üleüldise kohustuse ristimiste ja laulatuste, 1614. aastast ka matmistele üle arvet pidada, siis võib muidugi olla, et nende kirikuraamatud on erinevatel ajaloolistel põhjustel halvemini säilinud või säilitatakse neid mujal kui Lätis.

Edasi: kas esimeses sissekandes mainitud Kuramaalt pärit saksa isik Anna Elisabeth on identne teises sissekandes mainitud Riia teenijatüdrukuga, kelle tütrele anti ema nimi, st kas kuramaalannast sai pärast Grawede juures teenimist Riia teenijatüdruk? Arvestades, et kahe lapse sünni vahel on enam kui aastane vahe, siis välistatud see ei ole. Sel juhul olnuks Kristjan Jaagu vanaema väikesakslane ning Kristjan Jaagul oleks

⁸ <https://raduraksti.arhivi.lv/> (30.12.2022).

olnud ka (pool?)onu, kellel oli temaga sarnane nimi. Siiski ei pruugi need kaks naist olla identsed. 11. novembrist 1778 pärineb Piņķi kirikuraamatust järgmine sissekanne: „Autuses sigitatud laps Martin, kelle ema Anna [,] saksa teenijatüdruk, peatub Lahtschu Jurris juures, kuid kelle isaks olevat üks vene soldat“ [*Ein in Unehren gezeugtes Kind Martin, dessen Mutter Anna eine deutsche Magd, sich bei Lahtschu Jurris aufhält, der Vater aber ein russischer Soldat seyn soll*] (LVVA, lk 229). See Anna saaks olla identne Kuramaalt pärit saksa isiku Anna Elisabethiga, kuid ei saaks olla sama isik Riia teenijatüdrukuga, sest nii lühikese vahega kaht last ta sünnitada ei saanuks, kui just 11. novembril sündinud laps ei olnud sügavalt enneaegne, mille kohta info puudub. Sõltumata sellest, kas siin mainitud naised olid identsed või mitte, olid nad ilmselt kõik väikesaksa päritolu. Väikesakslasest ema variant selgitaks aga igal juhul lapsele kahe eesnime andmist, mis ei olnud tavapärane ei eesti ega läti talupoegade laste seas. Samas vabade inimeste hulgas ei pruukinud see olla välistatud ka teiste rahvuste puhul, nagu ilmneb kõrtsmik Kasorowski poja kolmest eesnimest.

Paraku ei too 1778. aasta sissekanne meid kuidagi lähemale isa selgele identifitseerimisele, kuna isa nimi on jäetud nimetamata. Kui ema oli teenijatüdruk, siis oli võimalik, et tal tuli teenistust otsides suunduda ühest majapidamisest teise. Kas laste sünnile viis armastus tööpostil või lihtlabane seksuaalne ärakasutamine, pole nii nappide teadete põhjal samuti võimalik kindlaks teha. On ka küsimus, kas vaderitena mainitud isikud on kuidagi isaga seotud või on nad sattunud vaderiteks lihtsalt seetõttu, et nad olid kuidagi seotud kohtadega, kus teenijatüdruk teenis või kuhu oma lapse jättis. Juhul kui vaderid olid isaga seotud, siis tuleb isa rahvuse mõttes kõne alla üsna kirju seltskond, väikesakslastest ja lätlastest poolakateni välja. Ka venelased või mõne muu Vene väes teeninud rahvuse esindajad ei ole lõplikult välistatud, sest Riia juures oli, nagu selgub ülaltoodud näitest, statsioneeritud ka Vene väeosi. Märkimisväärselt suur venelaste kogukond, kes pidas väga erinevaid ameteid, oli olemas Riias endas. Kas põhjus, miks ema pidi lapse mõisasse jätma, võis seisneda selles, et isa oli juba abielus ja seetõttu ei tulnud lapse

ristimine tema kodukirikus või vähemasti tema nime nimetades kõne alla ja lapse sünd püüti registreerida seetõttu kusagil mujal?

Kahjuks ei selgu ristimississekandest ka midagi leidlapse edasise saatuse kohta. Kas ta jäi siiski ema kasvatada, kes oli ju teada, või lapsendati isa perekonda või kellegi teise poolt? Kas ema või lapsendaja võis olla katoliiklane või vahetas väikesakslase lapsena küll vabana sündinud, kuid leidlapsena mõneti lindprii staatusesse sattunud isik usku omal valikul? Kas Mart Lepiku tsiteeritud ja fotografeeritud sissekande puhul on katoliiklase all mõeldud kuulumist traditsioonilisse roomakatoliku usku, nii nagu see oli levinud Kuramaal ja eriti Latgales, või tuleb kõne alla ka kreekakatoliku usk, mis oli levinud ka Poola aladel, Valgevenes ja Ukrainas? Ja millisesse kogudusse ema sel juhul Riias või seal lähistel kuulus? Või on rootsi pastor nimetanud katoliiklaseks õigeusklikke, sest mõlemad pretendeerivad olema universaalse ja ainuõige usu esindajad? Õigeusu kirikuid oli aga ainuüksi Riias hulgaliselt, lähim otse isa töökohta Jakobi kiriku vastas – Aleksei kirik (vt Karma, 1972, lk 481). Ehk leidis Kristjan Jaagu isa endale elukaaslase sealt? Ja lõpuks: kas isa nimi, mis öeldi lapsele (Kristjan Jaagu emale), oli seda ka päriselt? Kas isa nime maininud pastoril oli mingit ametlikku infot isa nime kohta või põhines ta laulatatava, antud juhul siis Kristjan Jaagu ema ütlustel? Võib-olla oli Michail/Michel hoopis kasuisa nimi?

Kas oleme leidnud õige jälje Kristjan Jaagu ema kohta, vajab veel lähemat uurimist, kuid tundub tõenäoline, et segarahvuselise taustaga võis olla juba ka ema ja tal võis olla nii ema kui ka isa keel. Mis rahvusest iganes, Riias teenistuse leidmiseks pidi Kristjan Jaagu ema igal juhul vähemalt mingil määral oskama saksa keelt. Et seda keelt pidi Viljandimaalt Riiga tööle liikumiseks oskama ka Kristjan Jaagu isa, siis tundub tõenäoline, et just saksa keel, olgu ema poolt emakeele tasemel või mõlema vanema poolt mingis *Halbdeutsch*'i vormis, oli perekonna *lingua franca*, mis ühendas eri perekonnaliikmeid. Võimalik, et Kristjan Jaak rääkis isaga tole emakeeles ja emaga omavahel suheldes kasutas mõnd muud keelt, nii et perekond oli vähemalt kaks-, kui mitte kolmkeelne juba Kristjan Jaagu varasest lapsepõlvest saadik.

Mainides oma päevikusissekandes „ÜKS JUT“ ema, kes teda koos isa, õe ja vennaga Riias koju ootab, pidas Kristjan Jaak silmas siiski hoopis oma kasuema Annat, snd Eberberg (või Everberg, vt Karma, 1972, lk 485), kellega isa abiellus peagi pärast ema surma, 5. jaanuaril 1808. Enne abiellumist töötas see naine, kelle rahvus pole samuti teada, Riias teenijatüdrukuna (Lepik, 1972, lk 465). Elu lõpuks oli ta jõudnud ilmselt tänu abikaasa pingutustele kodanike oklaadi (vt Karma, 1972, lk 485, 487), alamklassist linna alamkeskklassi. Kuivõrd kasuema tulek muutis kodu keelesituatsiooni, ei ole paraku teada. Selge on aga see, et polüglotiks kujunemisele aitas kaasa nii Kristjan Jaagu kodune kui ka ümbritsev mitmekeelne keskkond.

Kasutatud kirjandus

Aabrams, V., Friedenthal, M., Friedenthal, T.-E., Kaju, K., Kala, T., Kaur, K., Klöker, M., Leppik, L., Lukas, L., Mänd, A., Piirimäe, P., Plath, U., Pöldvee, A., Reimo, T., Šemeta, A., Undusk, J., & Viiding, K. (2021). Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad. Koostanud Liina Lukas. Tartu Ülikooli Kirjastus.

Karma, T. (1972). Kristian Jaak Peterson ehk see, kus ta elas ja käis, mida nägi ja kellega kokku sai oma lühikese elu sees. *Keel ja Kirjandus*, 8, 478–487.

Lepik, M. (1972). Mõnda Kristian Jaak Petersonist. *Keel ja Kirjandus*, 8, 459–466.

Rätsep, H. (2012). Pahupidi kadakasakslased. Rahvaetümoloogiaid eesti keelest. *Oma Keel*, 2, 11–22.

https://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2012_2/OK_2012-2_02.pdf.

Arhiiviallikad

LVVA, f. 235, apr. 3, l. 189. Piņķi kirikuraamat aastatest 1753–1792.

Kairit Kaur on Tartu Ülikooli ja Tallinna Ülikooli akadeemilise raamatukogu teadur. Ta on õppinud saksa keelt ja kirjandust ja kirjalikku tõlget ning kaitsnud doktoritöö võrdlevas kirjandusteaduses. Tema põhilised uurimisteemad on baltisaksa kirjandus ja kultuur ning selle suhted Lääne-Euroopaga, maailmakirjanduse jõudmine Eestisse ja sinse piirkonna varane naiskirjandus.

Kairit Kaur is research fellow at the University of Tartu and Tallinn University Academic Library. She has studied German language and literature, translation and defended her thesis in comparative literature. Her main focus of interest is on Baltic German literature and culture, their relations to Western Europe, the arrival of world literature to Estonia and the early women's writing in this region.

Abstract

After an article by Mart Lepik (Keel ja Kirjandus 1972/8) there has been little consideration about the ancestry and mother-tongue of the mother of Kristjan Jaak Peterson, a national poet, who first emphasised the importance of Estonian language in the poetry. Lepik has uncovered that in some documents the patronym of the mother has been presented in a Russian way (*Michailowna*), which might indicate a Russian (Slavic) ancestry, but the double first name and the catholic religion of the mother until 1798, as she converted to the Lutheran confession of her Estonian husband makes a connection to the Russian ancestry complicated. According Lepik could the lack of a surname indicate a peasant descent, which in combination with the catholic faith would make a Latvian or Lithuanian ancestry more credible. Among the godparents of the first child of Jacob and Anna Elisabeth Peterson (who died 2.11.1807 (OS), in the age around 30), Johann Gottlieb, a person called Michel Wikul has been mentioned, who in Lepik's view might have been Kristjan Jaak's maternal grandfather. In this article I propose another hypothesis, based on the supposition that the surname Wikul might have been a name of origin. And indeed, near Riga there is a place called Vīkuļi, which belonged to the Piņķi parish. Browsing the church records of this parish one can find an entry about an orphan called Anna Elisabeth, baptized at the beginning of May in 1778, whose mother with the identical name was a handmaiden in Riga and the father unknown.

Keywords: Kristjan Jaak Peterson, mother, origins, mother tongue, Vīkuļi

Armastus poliitika ja eetikana. bell hooks, *Kõik armastusest. Uusi nägemusi*. Tõlkija Eda Ahi. Rahva Raamat, 2023

Sara Arumetsa

Kultuurikriitik, õppejõud ja kirjanik bell hooks (1952–2021) oli USA üks tuntumaid ja olulisemaid feministlikke autoreid, kelle ehk tähelepanuväärseim panus feministlikku mõttelukku oli soo, rassi ja klassi omavaheliste suhete läbivalgustamine. bell hooks tähistas Gloria Jean Watkinsi „kirjaniku identiteeti“, mille eesmärk oli „alistada kõik impulsid, mis juhiksid [teda] kõnelemisest eemale vaikimisse“ (hooks, 2015, lk 9). 1999. aasta lõpus esmailmunud „Kõik armastusest. Uusi nägemusi“ (originaalis „All About Love: New Visions“) on bell hooksi esimene tõlge eesti keelde ja sellega on tegu ka märkimisväärse panusega kohalikku feministlikku tõlkekirjandusse, mis väärrib nii tähistamist kui järgnevat eraldiseisvat käsitlust.

hooks arutleb raamatus „Kõik armastusest“ armastuse ja armastusetuse üle, pakkudes sealjuures, nagu ka alapealkiri lubab, uusi nägemusi olemiseks, mõtlemiseks ja tegutsemiseks. Raamat on võluvaim ja veenvaim just oma keskses sõnumis, mis suunab meid mõtlema armastusest kui aktiivsest suunatusest või tegutsemisest, mitte kui passiivsest romantilisest tundest, mis meid müstiliselt tabab ja endale allutab. hooks lähtub armastuse defineerimisel – ja ta leiab, et armastust on vaja selgelt defineerida – USA psühhiaatrist M. Scott Peckist, kelle järgi on armastus „soov avardada oma mina selleks, et tiivustada enda või kaaslase vaimset arengut“ (lk 37). Ta jätkab Pecki tsiteerides: „armastus on see, mida armastus teeb. Armastus on tahteavaldus – nimelt on see ühteaegu kavatsus ja tegevus“ (lk 37).

Armastus tegudes

Määratledes armastust „kavatsuse ja tegevusena“, ärgitab hooks mõtlema aegumatute religioosete ja ontoloogiliste küsimuste üle. Nimelt, kas lunastus sõltub tegudest või usust ning millises omavahelises suhtes on tegelikkus ja nähtumus, objektiivsus ja subjektiivsus, ise ja teine? Kas ma teen teatud tegusid, sest ma armastan, või ma armastan, sest ma teen teatud tegusid? hooks on selles küsimuses raamatus selgelt poole valinud ja ta ei häbene seda. Armastust ei ole hooksi käsitluses olemas väljaspool seda, mida näiteks Hannah Arendt nimetab „nähtumuste maailmaks“ (ingl *world of appearances*). Kui klassikaliselt on filosoofid (ja ka mitte-filosoofid) jaganud maailma kaheks – selleks, kuidas asjad näivad, ning selleks, kuidas asjad tegelikult on – ning idealiseerivad ja privilegeerivad teist, siis Arendi järgi on maailm üks: „olemine ja nähtumus ühtivad“ (1978, lk 19). Hooks ütleb minu hinnangul midagi sarnast: armastus vajab olemiseks ilmnenist nähtavate, tajutavate või tunnetatavate tegude ja kavatsuste kaudu. Me ei peaks nägema teatud tüüpi tegusid märkadena sellest, et meid armastatakse või et me armastame kedagi, vaid sellena, mida meil endal on oma tegevuse kaudu võim olemisse tuua.

hooks tuleb aga abstraktsetest kõrgustest üsna maa lähedale ja täpsustab, et armastamine tähendab „hoolt, hellust, tunnustust, austust, pühendumust ja usaldust, ning ka avatud ja ausat suhtlust“ (lk 38). Väärrib märkimist, et kõiki mõisteid, mida hooks armastamise määratlemiseks kasutab, iseloomustab samasugune teole suunatus, mis armastust ennastki. Kui räägime armastamisest, räägime tihtipeale selle väljendamisest, eeldades, et armastus on midagi, mis on olemas enne, väljaspool või sõltumata selle väljendamisest, näiteks „[ta] armastas mind, kuid ta väljendas seda valesti“ (lk 60). hooks aga väidab, et armastus tõepoolest eeldab armastamist, hool hoolitsemist, tunnustus tunnustamist, pühendumus pühendumist ja usaldus usaldamist. Näiteks lapsevanem, kes tunneb oma lapse suhtes kiindumust, kuid samas jätab ta hooletusse, ei armasta oma last, sest see, mida ta oma tegude või tegevusetusega lapsele teeb, ei ole armastus.

Veel üks lihtne, kuid samas oluline mõte, mis väärrib siin äramärkimist, puudutab armastuse praktiseerimise kohta ja ulatust. hooks kirjutab, et kuigi armastusest räägitakse enamasti kas romantilise paarisuhte või tuumpere kontekstis, siis vähemalt sama tähtis on armastus teistes suhetes. Eriti rõhutab hooks armastuse vajalikkust kogukondades, olgu nendeks näiteks laiem suguvõsa, leitud pere, sõprussuhted või ühiskondlikud ja poliitilised liikumised. „Hoolt, hellust, tunnustust, austust, pühendumust ja usaldust, ning ka avatud ja ausat suhtlust“ saab praktiseerida *kõikides* suhetes, kuidas iganes me mingi suhte osapooli ette kujutame. Kritiseerides inimeste üha süvenevat eraldumist paarisuhetesse või tuumperekondadesse, rõhutab hooks eriti jõuliselt, et „elu säilitavadki kogukonnad – mitte tuumperekonnad ega „paarid“, ja kindlasti mitte visa individualism“ (lk 191).

Mingis mõttes on hooksi armastusekäsitlus tuntud feministliku loosungi „isiklik on poliitiline“ edasiarendus ja seda tänuvärselt mitmetähenduslikul moel.¹ hooks pöörab tähelepanu tõigale, et viisid, kuidas me tavapäraselt armastust teeme, ei ole jäänud – ega saagi kunagi jääda – puutumata ühiskonnas domineerivatest võimusuhetest. See tuleb hooksi käsitluses eriti teravalt esile, kui ta kirjeldab, kuidas laste kasvatamisel usuvad paljud, et „väärkohtlemine on armastuse üks väljendusviise“ (lk 43). Kui armastus on tegevus, mitte tahtele allumatu (omandi)tunne, millega õigustada oma käitumist, siis võime rääkida ka armastuse-eetikast ning sellest, et mõned ehk harjumuspärased armastuse tegemise viisid – näiteks teise kontrollimine – ei ole mitte ainult kahjulikud, vaid ka ebaõnnestuvad armastuse loomisel.

Eetika on aga inimtegevuse sfäär, milles on traditsiooniliselt keskendunud just indiviidi isiklikele valikutele, mitte meid loovatele suhetele, mis teatud valikuid võimaldavad ja teisi piiravad (Shotwell, 2016). Seetõttu püüabki hooks eetika valdkonnast tungida poliitika valdkonda – tirida armastus kodusest erasfäärist välja ja näidata, et armastusel on ka poliitiline dimensioon. hooksi katse armastust

¹ Loosungi „isiklik on poliitiline“ tähendust ja tähenduslikkust feministlikkus mõtteloos vt Rohtmets, 2020.

politiseerida on oma alustelt eelkõige kristlik, sealhulgas on suuresti eeskuju võetud Martin Luther Kingi juhitud USA kodanikuõiguste liikumisest. Kristlikus käsitluses on armastus kogukondlik, see tähistab kõikide inimeste ühtsust Jumalas ning seeläbi taotleb „ülemvõimu ja rõhumise lõpetamist“ (lk 126). Armastusel on hooksi käsitluses ühiskonda muutev jõud just selle pärast, et armastus on inimesi hierarhiatesse ja kastidesse asetavate impulssidega vastuolus. Seetõttu väidab hooks, et „[k]õik suured ühiskondlikud liikumised, mis on seisnud vabaduse ja õigluse eest, on toetanud armastuse-eeskõiki“ (lk 153).

hooks kirjutab, et „õiglusega pole armastust“ (lk 57) ning et armastus kutsub meid üles pühendumisele „mõtte- ja käitumisviisile, mis austab kooseksisteerimist ja vastastikku seotust“ (lk 127). hooksi poliitiline visioon on juhitud just tema armastuse visioonist. Kuna armastus nõuab vastastikkust – ei ole võimalik armastada kedagi, kes ei ole vaba, et seda armastust ise valida –, siis on armastamine võimalik vaid suhetes, milles puudub rõhumine.

Kuhu jäi interseksionaalne mõõde?

„Kõik armastusest“ on stiililt ja vormilt mõeldud olema ligipääsetav võimalikult suurele publikule. Eestikeelsele lugejale on siin abiks ka Eda Ahi ladus tõlge. Sellele vaatamata võib raamatu fookus vaimsel ja religioosel elul ning armastuse raamistamine just „vaimse arenguna“ (lk 37) mõjuda paljudele lugejatele võõristust tekitavana. Raamat võib võõristust tekitada aga ka sootundlikumate ja feminismiteadlikumate lugejate seas. Kuigi kirjutatud feministlikus vaimus, vahavad raamatus soolistel stereotüüpidel põhinevad üldistused, jõuline *cis*-hetero-normatiivsus ning paiguti ilmnev misogüünia ning rassi- ja klassituimus.

hooks pöörab raamatus üllatavalt vähe tähelepanu interseksionaalsusele (vt Crenshaw, 1991), ideestikule, mille kujunemisse ta ise 1980. aastatel mustanahalise feministliku teoreetiku ja praktikuna märkimisväärselt panustas (nt hooks, 1984). Nimelt ei käsitlenud hooks soosuhetest rääkides tõika, et sugu ei ole kunagi lihtsalt sugu, vaid et meie sooline identiteet on juba alati läbi põimunud teiste tunnustega, mis

omavad ühiskondlikes suhetes kaalu, mh näiteks nahavärv, emakeel, sotsiaal-majanduslik seisund, haridus, puudestaatus, vanus, seksuaalsus ja sooline modaalsus². Sellest tulenevalt näib „Kõik armastusest“ käsitlevat „naisi“ ja „mehi“ loomulike rühmadena, millesse kõik lugejad probleemivabalt ja ühetaoliselt kuuluvad.

hooks teeb oma kogemuste ja tähelepanekute põhjal ka laiaulatuslikke üldistusi, mis parematel juhtudel mõjuvad nüansituimalt ja meelevaldselt. Näiteks väidab hooks, et „[i]lmselgelt on suur osa koduvägivallast, nii füüsilisest kui verbaalsest väärkohtlemisest, seotud töiste kannatustega“ (lk 111). Halvematel juhtudel mõjub hooks aga moraliseerivalt ja misogüünselt, näiteks suhtub ta süüdistavalt naistesse, kes on kannatanud vägivalda või võimu kuritarvitamise all. Bill Clintoni ja Monica Lewinsky skandaali lahates kirjeldab hooks Clintonit „heade kavatsuste ja lahke südamega inimesena“, kes tegi küsitava väärtusega tegusid, näiteks kuritarvitas võimu“ (lk 185). Lewinsky on hooksi käsitluses aga „pettur“, kes „väänab [...] fakte ja üksikasju ning müüb viimaks oma loo materiaalse tulu nimel maha, sest ihkab kuulsust ja raha“ (lk 186).³

Kuigi hooks kasutab raamatus materjalina palju omaenda isiklikku kogemust, ei ole kindlasti tegemist autobiograafilise jutustusega. hooks on isegi vältinud oma autobiograafilise positsiooni esitamist. Kuigi raamatut lugedes on ilmselge, et selle on kirjutanud inimene, kes kuulub kristlikku kogudusse, kes näeb end naisena, keda teda ümbritsev maailm kohtleb naisena ning kes samastub nii teiste naiste kui feministliku liikumisega laiemalt, on tema rassipositsioon jäänud tahtlikult märkimata. hooks (2003, lk 38–39) on öelnud, et selle väljajätu eesmärk oli näidata, et rassiteemadel kirjutavad mustanahalised kirjanikud võivad mõnikord olla huvitatud ka teistsugustest teemadest ning et mustanahalise inimese

² Sooline modaalsus tähistab soolise identiteedi ja sünnil määratletud soo omavahelist suhet ehk näiteks transsooliseks, paiksooliseks (või *cis*-sooliseks) või intersooliseks inimeseks olemist (vt Ashley, 2022).

³ Raamatu tõlkes on kaduma läinud, et oma loo „maha müümise“ kaudu tegi Lewinsky ennast hooksi sõnul prostituudiks: „[T]he young woman involved manipulates facts and details, and ultimately prostitutes herself by selling her story for material gain“ (hooks, 2001, lk 124).

kirjutatud raamat võib olla samuti mõeldud kõikidele lugejatele, mitte ainult teistele mustanahalistele inimestele. Sellise dilemmaga võivad paljud vähemusse kuuluvad kirjanikud silmitsi seista. Kui kirjutada vähemuspositsioonilt vähemusteedest, loevad teksti tõenäoliselt ainult teised vähemusse kuuluvad inimesed, mitte need, kellel oleks sellest tekstist kõige rohkem õppida. Kui aga kirjutada mingile n-ö universaalsele lugejale, on oht tõrjuda näiteks lugejaid, kelle nahavärv, soolisus või seksuaalsus on ühiskondlikult (häbi)märgistatud.

Kokkuvõte

Teose „Kõik armastusest“ kesksed ideed on radikaalsed, jõulised ja vajalikud. Ometi jätab raamatu üldine teostus soovida, mis on ilmselt osalt seotud asjaoluga, et tegemist on rohkem kui 20 aastat tagasi kirjutatud teosega. Kuigi hooks joonistab veenvalt välja armastuse eetilised ja poliitilised piirjooned, käsitleb ta armastust samal ajal ka *istkliku* vaimse arenguna ning sentimentaalse tundenä, mille tõeliseks mõistmiseks näib, et on vaja elada vaimset või religioosset elu. Olles küll uusvaimsest individualismist tõukuvate enesebiraamatute suhtes kriitiline (nt lk 126–127), jääb ta osati siiski sellesama vormi lõksu.⁴ Kokkuvõttes andis „Kõik armastusest“ ühe käega lubadusi, mida siis teise käega hägustas.

Kui ühest küljest võib hooksi armastuse-üleskutse jääda liiga apoliitiliseks, siis teisest küljest võib see oma abstraktsuses olla ehk ka liiga idealistlik. Mõtlen näiteks hooksi soovitusel lesbist õele säilitada suhted nende homovaenuliku sünniperega (lk 210) ja leian end küsimast, kas kõik suhted, millesse oleme sündinud või kasvanud, tõepoolest väärivad armastamist, see tähendab hoolt, hellust, tunnustust, austust, pühendumust ja usaldust. Kui armastuse-eetika tähendab, et „igaühel on õigus olla vaba, elada täiel rinnal ja hästi“ (lk 139), vajame armastuse käsitlust, mis sobib maailma, milles armastuse valimisega võib kaasneda ka armastusetuse valimine – loobumine (olgugi et ehk armastavalt) mingitest

⁴ Uusvaimuse kohta vt Uibu, 2020.

suhetest, et edendada teisi suhteid. Aga võib-olla olen ma just see küünik, keda hooks oma raamatus manitseb.

Kasutatud kirjandus

- Arendt, H. (1978). *The life of the mind*. Harcourt.
- Ashley, F. (2022). 'Trans' is my gender modality: A modest terminological proposal. In L. Erickson-Schroth (Ed.), *Trans bodies, trans selves: Resource by and for transgender communities* (pp. 22–23). Oxford University Press.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
- hooks, b. (1984). *Feminist theory from margin to center*. South End Press.
- hooks, b. (2001). *All about love: New visions*. HarperCollins.
- hooks, b. (2003). *Teaching community: A pedagogy of hope*. Routledge.
- hooks, b. (2015). *Talking back: Thinking feminist, thinking black*. Routledge.
- Rohtmets, E. (2020). Isiklik on poliitiline: radikaalfeministide perspektiiv armastusele ja abielule. *Feministeerium*. <https://feministeerium.ee/isiklik-on-poliitiline-radikaalfeministide-perspektiiv-armastusele-ja-abelule/>
- Shotwell, A. (2016). *Against purity: Living ethically in compromised times*. University of Minnesota Press.
- Uibu, M. (2020). Uus vaimsus. *Vikerkaar*, 35(10–11), 75–79. <https://www.vikerkaar.ee/archives/26626>

Sara Arumetsa on Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi nooremteadur ja doktorant. Tema uurimisvaldkonnad on sotsiaalsete liikumiste uuringud, kriitiline fenomenoloogia ning feministlik sotsiaalfilosoofia. Oma doktoritöös uurib ta sotsiaalset õiglust edendavate liikumiste ja ühiskondlikke normide omavahelisi suhteid, kasutades selleks kvalitatiivseid uurimis-meetodeid. Sara uurib ka Eesti transsooliste inimeste ajalugu ja seisab LGBT+ inimeste terviseõiguste eest.

Sara Arumetsa is a junior research fellow and a doctoral student at the Institute of Humanities at Tallinn University. Her areas of research include social movement studies, critical phenomenology and feminist social philosophy. In her doctoral thesis, she is studying the relationship between social justice movements and social norms, using qualitative research methods. In addition, Sara's work focuses on the history of trans people in Estonia. She is active in promoting the right to health for LGBT+ people.